

Vykypěl, Bohumil

Skalička - Hjelmslev (Praha - Kodaň)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2002, vol. 51, iss. A50, pp. [5]-37

ISBN 80-210-2819-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100906>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BOHUMIL VYKYPĚL

SKALIČKA – HJELMSLEV (PRAHA – KODAŇ)

«Donc, l'historique des recherches nous intéresse, comme une préparation du travail à entreprendre, et pour marquer la continuité aussi bien que l'antithèse. On l'étudiera avec le double but de comprendre et de combattre.»

(Hjelmslev 1948a, 26)

Je známo, že nepochybně dominantní osobou Kodaňského lingvistického kroužku byl **Louis Hjelmslev** (*1899 – †1965), a je rovněž známo, že mezi Hjelmslevem a představiteli pražské školy strukturního jazykozpytu existovaly kontakty, a to jak v osobní rovině, tak také a zejména v rovině vědecké práce. Druhý zmíněný způsob stýkání a potýkání byl, jak je také známo, převážně polemický. Z Hjelmslevovy strany to byla polemika spíše implicitní, zabudovaná do jeho vlastní teorie, nebo polemika roztroušená, poznámková a příležitostná. V pražském prostředí naopak vedle obdobných poznámkových polemik vzniklo i několik textů, jejichž autoři s hjelmslevovskou koncepcí polemizují programově, vymezující zároveň vlastní stanovisko; srov. Trnka (1957, 45–46 = 1958, 34–35 = 1982, 71–72; 1967), Poldauf (1962, 81–83); k recepci Hjelmslevova díla pak srov. dále zejm. Kořínek (1940, 219–221; 1942), Blanár (1946–48), Horecký (1949), Havránek (1949), Leška – Kurimský (1962), Leška (1964), Leška – Novák (1966), Dokulil (1971) Vachek (1980) a také Vachek (1941, 414), Novák (1962), Průcha (1964), Zgusta (1964), Kořenský (1972), Ružička (1972), Krámský (1960; 1972–73). Prvním a bezpochyby nejvýznamnějším mezi těmito texty byl ovšem článek **Vladimíra Skaličky** (*1909 – †1991) *Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“* (Skalička 1947–48a). Třebaže se zde už v určité míře odráží nastupující atmosféra padesátých let a v silné vyhrocenosti polemiky lze pocítit snahu obhájit vlastní stanoviska před absurdními, leč nebezpečnými komunistickými výtkami, a tedy i snahu nalézt skutečného »viníka« (srov. k tomu i Vachek 1994, 82; 1999, 65; k pozdějším diskusím o strukturalismu viz Giger 2000; 2001), myslíme, že v Skaličkově textu je, v příznačně skaličkovsky aforistické podobě, shrnuto vše podstatné z Hjelmslevovy teorie i z rozdílů mezi ním a pražskou koncepcí.

Skalička vytýká tři ústřední problémy, jimiž se jazykověda zabírá:

„Problematika jazyka je složitá. Když uvážíme jeho situaci, vidíme tu trojí základní vztah a trojí problém: 1. Především je tu vztah jazyka k mimojazykovému světu, t. j. problém semiologický. 2. Je tu vztah jazyka k jiným jazykům, t. j. problém jazykové různosti. 3. Za třetí je tu vztah jazyka k jeho částem, to je problém jazykového útvaru.“ (o.c., 141)

V různých dobách se pozornost jazykovědců upírala na různé oblasti, pokračuje Skalička, a přednostně se tak řešily různé z těchto tří problémů. Hjelmslevovská jazykověda pak podle Skaličky vyzdvihuje problematiku útvaru: problém sémiologický i problém jazykové různosti je jí podřízen. Pražská škola naproti tomu podle Skaličky zkoumá všechny tři jmenované oblasti jako rovnocenné. A proto také je vhodné podržet pro ni název lingvistiky funkční-strukturální: atribut funkční vyjadřuje zájem o funkci, chápanou jako sémiologický úkol jazykové struktury, atribut strukturální pak zájem o otázky jazykového útvaru (k těmto dvěma principům srov. i Sgall 1995, 51). Problém jazykové různosti je pro pražskou školu samozřejmým dědictvím staršího období, a to v obou jeho aspektech, historickém i typologickém. Hjelmslevova škola, vyzdvihující problémy útvaru, pak možná zasluhuje název strukturální. (K třem ústředním otázkám jazykovědy a k celostnímu přístupu pražské školy k nim srov. i Skalička 1947–48b, 81n., 90–95 a také Vachek 1999, 30.)

Věnujme nyní pozornost těmto třem oblastem: zkoumejme blíže Hjelmslevovo a Skaličkovu stanovisko a pokusme se vedle rozdílů nalézt i styčné body a možnosti srovnání.

1. Nejdříve se budeme zabývat otázkou jazykového útvaru a v souvislosti s tím se pak dotkneme i sémiologického problému.

1.1. Hjelmslev jako strukturální lingvista tvrdí, že jazyk je ve své podstatě strukturou, to znamená, že je autonomní entitou sestávající z prvků spojených vzájemnými vztahy a určených výhradně těmito vztahy. Tato struktura se nazývá jazykovou stavbou. Jazyková stavba se od jiných struktur liší tím, že se rozpadá na dvě vzájemně podmíněné části (plány): obsah a výraz. Jazyková stavba se tedy popíše tak, že se stanoví vztahy existující mezi prvky obsahu a mezi prvky výrazu; stanoví se prvky obsahu a prvky výrazu a jejich kombinovatelnost uvnitř obou plánů. Jazyková stavba je to, co zaručuje identitu jazyka (časově i prostorově). Využitím možností jazykové stavby pak je jazykový úzus. Jazykový úzus předpokládá jazykovou stavbu (kterou používá) a má dva aspekty: jednak vytváří určité konkrétní znaky, tj. spojení určitých skupin prvků obsahového plánu s určitými skupinami prvků výrazového plánu; jednak tyto prvky, obsažené v příslušných znacích, určitým způsobem manifestuje (materiálně zpřístupňuje v plánu výrazu a prezentuje ve významech v plánu obsahu). Znak je arbitrární: spočívá na konvenci dané jazykové komunity, tj. uživatelů dané jazykové stavby (vytvoření znaku je využitím možností jazykové stavby). Změnou jazykového úzu (a tedy ani změnou jednotlivého znaku nebo jeho manifestace) se nemění jazyková stavba.

Je ale nutno říci, že z toho, že znak je arbitrární, plyne, že není třeba, ani aby se měnil, ani aby zůstal neměnný (srov. de Saussure 1922, 104–113). Dynamismus

jazyka (jazykového úzu) tak spočívá právě v možnosti měnění znaků; zároveň ale je jazyk stabilní (srov. i Hjelmslev 1943, 43; 1973a, 42 = 1971, 37n.; Mathesius 1927, 10; 1932). Tato povaha jazykového znaku a jím konstituovaného jazykového úzu se pak zjevně projevuje také v otevřenosti jazykového úzu (srov. Hjelmslev 1943, §12; 1941, 112n.; Vachek 1999, 80n.; k arbitrárnosti srov. ještě níže §3.2).

Popisuje-li se tedy jazyková stavba, určuje se odděleně kombinovatelnost prvků obsahu a prvků výrazu uvnitř obou plánů, tzn. určují se jednotky vytvářené prvky. Zároveň se určují kategorie prvků, konstituované na základě jejich kombinační schopnosti. Jazyková stavba se tedy popisuje v aspektu syntagmatickém a paradigmatickém: v prvním případě jde o vztahy mezi koexistujícími prvky („jak – tak“), v druhém o vztahy mezi alternativními prvky („buď – nebo“) (srov. Hjelmslev 1939b, 127; 1943, 35n.).

Z hlediska způsobu svého konstituování jsou vztahy mezi prvky v obou aspektech (osách) jazykové stavby trojího druhu: vztahy mohou mít podobu interdependence (prvky jsou vzájemně závislé; $A \leftrightarrow B$), dependence (prvek A je předpokládán prvkem B, ale ne naopak; $B \rightarrow A$) nebo konstelace (prvky je možno, ale ne nutno kombinovat; $A; B$).

V úvodu byla zmíněna Skaličkova teze o podřízení sémiologického problému a problému jazykové různosti problematice jazykového útvaru v Hjelmslevově jazykové teorii. S tím lze v zásadě souhlasit (chápeme-li toto podřízení jako východisko zkoumání, popisu jazyka). Řekněme, že v případě sémiologického problému se to činí dvojím způsobem. Zaprvé je do pojmu jazykové stavby zahrnuta sémiologická funkce (tedy vztah interdependence mezi plánem výrazu a plánem obsahu, na němž spočívá zásadní schopnost komutace jednotlivých prvků obou plánů) a jazykový znak je představen jako arbitrární spojení určitých prvků výrazového plánu s určitými prvky obsahového plánu v jazykovém úzu, dependentním na jazykové stavbě. Za druhé jazyková stavba poskytuje obsahovou a výrazovou formu, již je utvářen mimojazykový svět (vytváří se výrazová a obsahová, sémantická substance). (Srov. Hjelmslev 1939a, 150; 1939b, 116; 1943, §§ 13, 15; 1954; 1973a, 35–47 = 1971, 31–42.) Problém jazykové různosti se pak – jak uvidíme ještě níže – problému útvaru podřizuje tím, že jednotlivé jazyky (*langues*) jsou představeny jako realizace (manifestace) několika druhů řeči (*langage*), a jsou tedy na tom kterém druhu dependentní (srov. Hjelmslev 1938, 163n.; 1943, 68n.; 1948a, 24n.).

1.2.1. Jestliže se na rozdíl od Hjelmsleva neomezíme na jazykovou stavbu a budeme chtít popsat také jazykový úzus, pak je zejména třeba zohlednit role konkrétních prvků, jednotek či spojení jednotek ve znaku (o hodnotě jednotek rozhoduje právě jejich ohrazení ve znaku; srov. Hjelmslev 1939b, 117). Znak představuje nerozdělitelné spojení určité výrazové formy a určité obsahové formy. Určitá výrazová forma obdrží určitou roli, totiž roli ohraničovat jisté prvky obsahového plánu. Výrazovou formu, která ohraničuje určitou obsahovou formu, lze nazvat *formantem* (Hjelmslev 1939b, 135 užívá francouzského slova *formant* k označení výrazové formy, která v jazykovém znaku odpovídá obsahovému prvku náležejícímu ke kategorii morfémů; to je vlastně jediné místo, kde se zavádí určitý termín pro jazykový úzus).

POZNÁMKA: Na toto ohraničování se lze dívat i obráceně: určitá skupina obsahových prvků, určitá obsahová forma, ohraničuje skupinu výrazových prvků, určitou výrazovou formu (konceptuální aspekt hraje roli například v definici slova). Nicméně taková možnost dvojího pohledu nemění nic na možnosti zavedení pojmu formantu a na užitečnosti prvního pohledu: při zkoumání znaku, resp. šíře Skaličkova sémiologického problému, je naopak zřejmě třeba hierarchizovat vztah výrazu a obsahu ve smyslu starého *aliquid stat pro aliquo* (srov. k tomu i Martinet 1946, 40).

Vyskytují se ovšem výrazové formy, které mají více rolí (jsou homonymní); a také naopak tutéž roli může hrát více výrazových forem. Výrazová forma kromě toho může ohraničovat více než jeden obsahový prvek; to lze ztotožnit se Skaličkovým (1935a; 1935b; 1938–39) jevem kumulace sémát: v jeho teorii se vyskytují morfémy (totiž znaky), v nichž je přítomno více sémát (totiž minimálních významových elementů). Má-li být séma pojímáno jako samostatná entita, musejí sémata přítomná v jednom morfému existovat i odděleně – takové pojetí je tedy možné jen tehdy, vyskytuje-li se každé séma alespoň ve dvou (různých) párech sémát (srov. Skalička 1935a, 18). Můžeme říci, že kumulace sémát existuje tehdy, je-li mezi obsahovými prvky vztah interdependence (jako např. mezi číslem a pádem v češtině). Vztah interdependence však existuje mezi kategoriemi takových prvků, nikoli mezi jednotlivými členy těchto kategorií; mezi těmi je vztah konstelace, tj. vzájemné nezávislosti (viz Hjelmslev 1943, 26, 78, 85). Vztah interdependence tedy mezi takovými prvky existuje jen v rámci jednoho paradigmatu, zatímco mimo ně jsou tytéž obsahové jednotky ve vztahu konstelace. Interdependence obsahových prvků je tak příznivá kumulaci sémát a test výskytu ve dvou párech je umožněn vztahem konstelace mezi danými prvky mimo paradigma.

Popsané jevy homonymie, synonymie a kumulace odpovídají vlastnostem Skaličkova flexivního typu (ke Skaličkově typologii srov. níže §2.2). Kromě toho lze elementy, které se objevují v načrtnutém popise jazykového úzu, vztáhnout k elementům, které se objevují v (pražských) víceúrovňových popisech, zejm. funkčně generativním popise (srov. Sgall a kol. 1986, 116–149; Sgall–Hajičová–Panevová 1986, 266–272; roviny vyšší než morfologická by bylo možno zahrnout jednak do sukcesivního syntagmatického aspektu, jednak do syntagmatických vztahů mezi obsahovými komponenty znaků; k tomu srov. níže §1.2.2):

M i n i m á l n í výrazová forma, která obdrží určitou roli, tzn. formant, odpovídá fonologické formě, která má úkol (funkci) být morfologickou formou (morfem). Jedna fonologická forma však v rámci flexivního typu může být tožná pro více morfologických forem (vztah homonymie).

Role této výrazové formy (formantu) odpovídá morfologické formě a tato morfologická forma má úkol (funkci) označovat určitou obsahovou formu. Taková obsahová forma pak odpovídá morfému a ten může kumulovat více sémát, tj. obsahových prvků. Několik morfologických forem se však může vztahovat na jediný morfém (vztah synonymie).

Vztah homonymie tedy může existovat mezi fonologickou formou a morfologickou formou (morfem); vztah synonymie může být mezi morfémem a morfem. Vztah homonymie se vyskytuje uvnitř plánu výrazu, vztah synonymie pak

na hranici obou plánů. (Ke korespondenci Skaličkova sématu s Hjelmsovým obsahovým prvkem srov. i Hjelmsov 1940–41.)

POZNÁMKA I: Dodejme ještě, že jistou obdobu tohoto rozlišení lze nalézt v Dokulilově teorii slovo-
tvorby (Dokulil 1962): úrovní fonologické formy by odpovídala slovo-
tvorná stavba, úrovní morfolo-
gické formy slovo-
tvorná struktura a vztahům mezi ohraničovanými obsahovými prvky
onomaziologická struktura (k hjelmsovské inspiraci u Dokulila, někdejšího kodaňského stu-
denta v konci 30. let, srov. Dokulil 1971, 134, pozn. 2).

POZNÁMKA II: V souvislosti se zmíněnou korespondencí mezi sématem a obsahovým prvkem
upozorníme ještě na jednu příbuznost mezi Hjelmsovem a Skaličkou. Hjelmsov rozlišuje mor-
fémy konvertované (*convertis*) a morfémy fundamentální (*fondamentaux*); první vstupují do vzta-
hu heterosyntagmatické dependence, ale nemohou být v tomto vztahu členem determinovaným,
zatímco druhé mohou (viz Hjelmsov 1937a; 1937b, 319; 1938, 155; 1939b, 134). Tato distinkce
zjevně odpovídá Skaličkovu rozlišení příbuzných lexikálních a gramatických elementů (sémata):
např. číslovka a číslo; mezi těmito elementy je pak graduální protiklad abstraktnosti (srov. Skalič-
ka 1959, 48n.; 1962a, 123n.; 1965a; 1970, 3). Tento Skaličkův obsahověsubstanční (sémantický)
popis je v hjelmsovské perspektivě dán tím, že první elementy se vyskytují jako součást obsa-
hové báze, zatímco druhé jsou obsahovými charakteristikami (exponenty).

1.2.2. Opatřování výrazových prvků rolemi může být hierarchizováno. Širší
výrazové jednotky mohou dostat roli ohraničovat širší obsahové jednotky. Může
tak existovat např. následující hierarchie: {slabika ↔ obsahový prvek} ← {ně-
kolik slabik (takt) ↔ slovo, tj. několik obsahových prvků} ← {jednotka s ex-
tensním výrazovým exponentem, tj. fonologická forma s větou intonací ↔
obsahová jednotka s extensním obsahovým exponentem, tj. věta s verbem fini-
tem} ← {aktuální segment výrazu ↔ aktuální segment obsahu (promluva)}.
Poměr mezi těmito výrazovými formami a jejich rolemi však může být i asy-
metrický (může se vyskytovat homonymie a synonymie).

Vedle toho je důležité říci, že tato hierarchie je rovněž odstupňována co do
volnosti výběru z kombinačních možností prvků jazykové stavby, tedy
volnosti způsobu tvoření znaků, a to vzestupným směrem od slabiky/morfému.
Úzus totiž kombinuje prvky stavby, a to jednak ty, které musí kombinovat
(jsoucí ve vztahu dependence nebo interdependence), jednak ty, které může
kombinovat (jsoucí ve vztahu konstelace). A podle různé šíře jednotek úzu je
pak různá i míra volnosti v kombinaci prvků druhého druhu. V úzu se tedy za-
vádějí nové nutnosti kombinací (srov. k tomu i Hjelmsov 1954, 67). Zejména
jde o pravidla lineární organizace (časové nebo prostorové): např. interdepen-
dence mezi obsahovými prvky (sémata) může být vyjádřena syntagmaticky si-
multánně kumulací sémata (pád a číslo v češtině) nebo syntagmaticky sukcesivně
(pád a číslo v arabštině; k tomu srov. Skalička 1946–48, 16). Ale mohou se sta-
novovat např. i nutnosti kombinace určitých obsahových prvků, které jsou ve
vztahu konstelace (jevů tzv. slovesné rekce) apod.

Zmíněná volnost ovšem existuje jen z hlediska jazyka: „Il y a combinaison
plérematique entre les mots-bases d'une chaîne (d'ordinaire le choix et le grou-
pement des mots sont libres du point de vue de la langue, et réglés seulement
par des considérations de logique et de réalité“ (Hjelmsov 1938, 154). Otáz-
kám míry volnosti v kombinaci a jejích hranic (afinitě a arbitrárnosti širších než
minimálních znaků) věnoval Hjelmsov dokonce i zvláštní text (Hjelmsov

1950), na něž zde pouze odkazujeme (srov. i Hjelmslev 1947, 128n.). Připomeňme ještě, že rozdíly ve volnosti výběru jsou ovšem různé také podle toho, zda jde o úzus manifestovaný fónicky nebo graficky (srov. k tomu Hjelmslev 1958, 104).

Jazykový úzus tak má v syntagmatickém aspektu dvě dimense: simultánní (vztah určitých segmentů plánu výrazu a určitých segmentů plánu obsahu, stavějící na interdependenci) a sukcesivní (hierarchizace znakových jednotek co do jejich rozsahu, stavějící na dependenci širších jednotek na jednotkách užších). (Viz Skalička 1935b; 1937a; 1940; 1948; 1957a, 18n.) Je ovšem třeba připomenout, že toto rozlišení platí výhradně pro jazykový úzus, neboť jazyková stavba nemá rozměry a syntagmatický vztah není vztahem sukcese, ale koexistence (srov. k tomu Hjelmslev 1939c; 1941, 110; 1947, 130n.; Fischer-Jørgensen 1943, 42; a také Šabrůla 1991). (K pojmu linearity jazykových útvarů (útvarů jazykového úzu) a k rozlišení dimense sukcesivní a simultánní viz i Novák 1982 a Vachek 1937; naopak někdy se paradigmatickým nazývá simultánní a syntagmatickým sukcesivní, srov. Trnka 1982, 154.)

1.3. Z řečeného lze tedy vidět, že Skaličkova morfologická teorie může v rámci prostoru daného Hjelmslevovou jazykovou teorií představovat pokus o popis jazykového úzu, a to konkrétně jeho znakového aspektu (jazykový úzus určuje jednak konkrétní podobu znaků, jednak způsob jejich manifestace). Sám Hjelmslev se znakovým aspektem jazykového úzu nikdy nezabýval, odhlédneme-li od kapitoly *Tvoření znaků* (Hjelmslev 1973a, 48–69 = 1971, 43–65), kterou lze považovat nejvýš za náčrt, a od pouhého nárysu prostoru, v němž by se zkoumání pohybovalo (Hjelmslev 1954, 67; srov. i Fischer-Jørgensen 1966–67, 21). Druhému aspektu jazykového úzu, totiž způsobu manifestace prvků jazykové stavby se věnuje – kromě vagních náznaků o afinitě určitých substancí k určitým formám (srov. Hjelmslev 1938, 161; 1939b, 132n.; 1956, 214, 219) – až v některých svých pozdních pracích, v nichž se pokouší vypracovat principy popisu substance (srov. zejm. Hjelmslev 1954; 1957).

1.4.1. Skaličkův sémiologický problém, tedy vztah jazyka ke světu, má z hjelmslevovské perspektivy dvě následné části: je třeba analyzovat daný jazykový znak (v obou dimensích jazykového úzu) a skrze ohraničující výrazovou formu tak dojít k ohraničované obsahové formě, utvářející právě daným způsobem svět, tj. formující smysl v obsahovou substancí (srov. Hjelmslev 1943, §13). Při tomto s m y s l o v é m u t v á ř e n í pak nabývá na důležitosti »šifka« znaku: v závislosti na ní se, jak řečeno, stupňuje volnost výběru z kombinačních možností (srov. i Hjelmslev 1938, 154; 1950, 52; 1954, 67). Smyslem formovaným v obsahovou substancí (*designatum*) je z fyzického hlediska svět věcí, z psychického hlediska pak myšlení. Uspořádání znaků je pak uspořádáním myšlení a věcí (srov. Hjelmslev 1950, 52).

To, co jsme popsali, je stanovisko posluchače (čtenáře etc.), postup od výrazu k obsahu (od formy k významu či funkci v pražské terminologii). Lze ovšem zaujmout i hledisko mluvčího (pisatele etc.), postupovat od obsahu k výrazu (srov. Mathesius 1927, 12; 1929, 30, 34; Sgall 1978), a ptát se, jakými výrazovými formami se (obvykle) ohraničují jaké obsahové formy.

Pokud jde o samotné „formování smyslu“, vyvstává zde otázka mimojazykových struktur, a to jednak jejich existence (příp. způsobu jejich existence a jejich poznatelnosti jinak než skrze jazyk), jednak jejich vlivu na toto formování smyslu. Obojí je, přinejmenším z hlediska jazykové teorie, málo jasné (srov. Hjelmslev 1936; 1943, §§ 13, 21; 1953; 1954; 1957; Skalička 1973; 1974a).

Benveniste (1958) odlišuje vzájemný vztah řeči (*langage*) a myšlení od vzájemného vztahu určitého jazyka (*langue*) a myšlení. V prvním případě myšlení resp. obsah myšlení (ve smyslu Hjelmslevovy obsahové substance) skutečně nelze zpřítomnit jinak než jazykovou formou. Zároveň však je myšlení nezávislé na povaze určitého konkrétního jazyka. Formování obsahu myšlení určitým jazykem se pak projevuje ve dvou ohledech. Jednak jazyk poskytuje a vymezuje prostor myšlení. Kromě toho to, že jazyk formuje obsah myšlení, neznamená, že strukturuje myšlení, nýbrž, že je pouze kategorizuje (jazyk kategorie nedefinuje, ale pouze je vytváří) (srov. i Benveniste 1966, 25). Jazyk ovšem myšlení ani nepodporuje, ani mu nebrání. V této souvislosti lze odkázat i na Skaličkovu tezi o různém „chápání světa“ typologicky různými jazyky (viz Skalička 1947–48b, 92n.), které však nebrání zásadní »sémiologické rovnocennosti« všech jazyků (srov. níže § 2.2.2)

1.4.2. Při otázce arbitrárnosti znaku (neboli volnosti výběru z kombinačních možností prvků jazykové stavby; viz §1.2.2) je třeba rozlišit dva aspekty: jednak vztah arbitrárnosti mezi obsahovou formou a obsahovou substancí, jednak vztah arbitrárnosti mezi označovaným a označujícím (obsahem a výrazem). V prvním případě jde o otázku afinity určitých substancí k určitým formám (srov. k tomu Hjelmslev 1938, 161; 1939b, 132n.; 1956, 214, 219). Tato afinita je v plánu obsahu větší u širších znakových jednotek a týká se jejich pořadí resp. uspořádání (u minimálních jednotek nelze mluvit o pořadí, protože tyto nemají znakové komponenty) (srov. Hjelmslev 1950). V druhém případě může motivovanost výběru spojení určitých prvků výrazu s určitými prvky obsahu existovat jen tehdy, je-li znak větší než minimální, a odvíjí se od míry afinity v plánu obsahu (ve své lineární struktuře může být znak motivován vzhledem ke struktuře pojmu resp. věci etc.).

Benveniste (1939), zahájiv známou diskusi ve 40. letech, tvrdil, že jazykový znak není arbitrární, nýbrž nutný, *nécessaire* (myslel minimální znak jako spojení označujícího a označovaného). S tím lze souhlasit, ale je třeba to vyložit tak, že znak jako spojení výrazu a obsahu je nutný v existenci tohoto spojení, nikoli ale v jeho výběru. Tato skutečnost je zjevně dána tím, že mezi plánem obsahu a plánem výrazu je interdependence v syntagmatickém aspektu, avšak konstelace (vzájemná nezávislost) v aspektu paradigmatickém (srov. Hjelmslev 1954, 44–47; Fischer-Jørgensen 1966–67, 19). K tomu je ovšem třeba poznamenat, že se zjevně v prvním případě oba plány chápou jako »class as one«, zatímco v druhém případě jako »class as many«, neboť konstelace je mezi plány i v syntagmatickém aspektu, jsou-li tyto chápány jako »class as many« (mezi jejich prvky) a naopak interdependence mezi plány je také v paradigmatickém aspektu, jsou-li chápány jako »class as one« (stavba konkrétního jazyka spočívá v tom, že určitému plánu výrazu odpovídá určitý plán obsahu a naopak). Schematicky:

syntagmatika

»class as one«	$O \leftrightarrow V$	nutnost znaku
»class as many«	$O \mid V$	arbitrárnost znaku

paradigmatika

»class as one«	$O \leftrightarrow V$	specifičnost jazykové stavby
»class as many«	$O \mid V$	arbitrárnost znaku

Pokud jde o syntagmatický aspekt, týká se toto ovšem pouze *minimálního* ho znaku: jak bylo řečeno, je kombinace prvků v širších znakových jednotkách volná jen z hlediska jazyka (srov. i Hjelmslev 1950, 53n.). (Dodatkem upozorněme na to, že předobraz pro tezi o větší volnosti kombinací v širších jednotkách lze najít v Saussurově výkladu o relativní arbitrárnosti jazykového znaku; viz de Saussure 1922, 180–184.)

POZNAMKA: Sémiologického problému se zjevně týká i Skaličkova výtka Hjelmslevovi, že dělením jazyka pouze na dvě základní části, systém a text (srov. Hjelmslev 1943; 1948b aj.) se nerozlišuje význam a smysl, tzn. nezohledňuje se *situace* v jazyce (viz Skalička 1961, 74; 1965b). Situace však může mít důležitost jen při konkrétní komunikaci, tj. při užívání jazykové stavby (ať už je stupeň volnosti kombinace jakýkoli), ne v jazykové stavbě samé (srov. i Hjelmslev 1947, 125n. k irelevanci mluvčího a adresáta pro jazykovou stavbu). Kromě toho Skalička zjevně rozumí textem něco přechodného, co je vytvářeno (pokaždé trochu jinak), zatímco v Hjelmslevově pojetí je text spíše soubor syntagmatických vztahů (existujících nebo možných) mezi prvky jazykové stavby. Skaličkův text tak patří do jazykového úzu, Hjelmslevův do jazykové stavby. (Méně jasná je argumentace při výtkách nediferencování dosahu důležitosti syntagmatických vztahů v Hjelmslevově teorii; viz Skalička 1957b, 67).

2. Pokud jde o problém jazykové různosti a jeho řešení u Hjelmsleva a Skaličky, právě Hjelmslev pěkně ukázal, že tato různost má dva aspekty, genetický a typologický, a také tyto dva aspekty vzájemně rozlišil a definoval. Podobnost jazyků, která je druhou stranou mince jejich různosti, může být dána genetickou blízkostí; ta existuje tehdy, jsou-li mezi *výrazovými prvky* srovnávaných jazyků určité pevné korespondence. Podobnost jazyků ale může být dána také blízkostí typovou, která existuje mezi *kategoriemi* srovnávaných jazyků. Tyto operativní definice (poskytující rozlišovací kritérium) lze doplnit i definicemi reálnými (které ovšem z hlediska jazyka nejsou tak závažné): genetická blízkost znamená, že se jazyky vyvinuly z jednoho společného jazyka; typová blízkost je dána možnostmi v konstrukci jazyka, resp. lidskými možnostmi v dorozumívání. (Viz Hjelmslev 1973a, 13, 33, 80, 92 = 1971, 10, 28n., 77, 88; 1937c, 16n.) Významnější jsou však definice formální (podané Hjelmslevem v textu *Stupně jazyka*, otištěném až v druhém vydání jeho knihy *Sproget* v roce 1973; v českém vydání tento text, přeložený tehdy z rukopisu, obsažen je, viz Hjelmslev 1971, 122–126): genetická blízkost spočívá na kontinuitaci, tzn. paradigmatické dependenci mezi jazyky; typologická příbuznost spočívá na realizaci typu, tzn. na syntagmatické dependenci mezi jazyky. Díváme-li se tedy na několik jazyků jako na jazyky geneticky blízké, předpokládáme tak, že existoval, či přesněji, že nesoučasně existuje jeden jazyk (jazyková stavba), který je podmínkou jejich existence; díváme-li se na několik jazyků jako na jazyky typově blízké, předpokládáme tak, že (současně) existuje jeden jazyk (jazyková

stavba), který je podmínkou jejich existence. První jazyk se obvykle nazývá *p r a j a z y k*, druhý obvykle *t y p*. (V poněkud odlišné formulaci je tato definice podána ještě na jiném místě; viz Hjelmslev 1941, 115n.)

2.1. Zabývejme se nyní otázkou typologie a jejího chápání u Hjelmsleva a Skaličky.

Pro Hjelmsleva představuje typologie nástroj dedukce na určitém stupni lingvistické analýzy:

„Ce qui a été dit vaut pour la morphématique générale au même titre que pour la morphématique particulière, celle-ci ne présentant en dernière analyse que la déduction de celle-là. La morphologie générale vise à établir la structure du langage et sa *typologie*, c'est-à-dire les conditions de réalisation.“ (Hjelmslev 1939b, 136)

To ovšem platí nejen o morfematice jako nauce o morfémech, tedy jistém druhu obsahových prvků, ale rovněž o jazykové stavbě jako celku. Analýza stanovuje *o b e c n é* kategorie, ty ale nejsou *u n i v e r s á l n í*, tzn. nejsou realizovány v kterémkoli jazyce, nýbrž spočívají v systému řeči (*langage*) jako možnosti (srov. Hjelmslev 1938, 162n.). Typologie má zjišťovat, jak jsou tyto obecné a realizovatelné kategorie realizovány, resp. přesněji: jak mohou být realizovány – tzn. zjišťovat jejich *d i s p o z i c e* k realizaci:

„(...) jazyková typologie by měla vyjasnit, které kategorie se mohou v jazyce vyskytovat, které se tu mohou vyskytovat společně anebo se navzájem umožňují nebo vyžadují, a které kategorie se tu naopak nemohou vyskytovat společně, vyhýbají se sobě nebo se navzájem vylučují.“ (Hjelmslev 1971, 99 = 1973a, 104)

„Její [tj. jazykové typologie, pozn. B.V.] úkolem je v poslední instanci odpovědět na otázku, jaké jazykové struktury jsou vůbec možné a proč jsou možné právě tyto jazykové struktury a ne jiné (...).“ (ib., 89 = 1973a, 93)

Lingvistická analýza tak předpokládá typologickou hierarchii, v níž je jazykový úzus dependentní na jazykové stavbě (*langue*), jazyková stavba je dependentní na typologické třídě, a konečně (skrže třídu) na sémiologickém druhu (*espèce*) zvaném jazyk (srov. Hjelmslev 1948a, 24n.; 1943, 94; k vymezení jazyka srov. Hjelmslev 1947).

Při stanovení dispozic jednotlivých tříd řeči (*langage*) k určitým jazykovým stavbám je ovšem nutno postupovat deduktivně: zkušenost (a tedy ani indukce) není dostatečným základem, neboť výsledek musí platit i pro neznámé nebo možné texty (srov. Hjelmslev 1943, 17n.; 1973a, 102 = 1971, 97). Způsob této dedukce žel ale nebyl rozveden (pouze málo jasně naznačen; viz Hjelmslev 1938, 163n.); naopak jinde se implicity předkládá induktivní postup (viz Hjelmslev 1973a, 103, 105n. = 1971, 98, 100n.; 1944, 145).

Kromě toho není jasně vymezen rozdíl mezi řečí (*langage*) a jazykem (*langue*). Někde je řečí míněn souhrn jazykové stavby (*langue*) a jazykového úzu (*parole*), a to jak obecně, tak jednotlivě, a řeč je studovaným objektem, zatímco jazyk je objektem specifickým, tj. takovým k němuž studium směřuje (viz Hjelmslev 1948a; 1954). Jinde se řečí rozumí jazyková stavba jako realizovatelná entita, sestávající z kategorií, které jsou vzájemně autonomní, zatímco jazyk je jazyková stavba jako realizovaná entita, sestávající z kategorií vzájemně

neautonomních (viz Hjelmslev 1938, 162–164; k definici realizace srov. Hjelmslev 1943, 36n.).

2.2. Než začneme mluvit o Skaličkově pojetí typologie, je třeba učinit historickou poznámku. Skalička svou typologickou teorii (a obecně ani svou jazykovou teorii) vlastně nikdy neformuloval explicitně, programaticky, nebo lépe řečeno, neformuloval všechny zásady a konsekvence své teorie typologického popisu, které lze nalézt v implicitní podobě v jeho četných dílčích příspěvcích. O to se pokoušeli až jeho pokračovatelé domýšlející Skaličkovu teorii, a to zejména P. Sgall a J. Popela. Skaličkovou (skaličkovskou) typologií zde tedy budeme rozumět nejen typologické texty samotného V. Skaličky, nýbrž i domýšlení jeho teorie u P. Sgalla a J. Popely. Pro souhrnné označení lze užít (už zavedeného) výrazu *p r a ž s k á t y p o l o g i e*. (Pro literaturu viz Giger–Vykypěl 2001.)

2.2.1. Jazykový typ chápe Skalička jako konstrukt (srov. Skalička 1966a; 1974b; Popela 1985a, 39n.): jako celek není a dokonce ani nemůže být užíván. Jazykový typ je souhrnem (svazkem) vlastností, které si jsou vzájemně příznivé. Vlastnosti typu jsou způsob vyjádření funkcí, tedy úkolů (rolí, které formy mají v hierarchii jazykových znaků). Řečené má dvojí důsledek:

1. Platí, že není-li možné typ jako celek užívat, pak jednotlivé jazyky představují kombinace vlastností jednotlivých typů (přičemž vlastnosti některého typu mohou převažovat).

2. Platí, že jsou-li si vlastnosti, které tvoří jazykový typ, vzájemně příznivé, znamená to, že se také vzájemně předpokládají. Vzájemnost tohoto předpokládání lze chápat jako výraz symetričnosti vztahu jednotlivých vlastností; směr předpokládání je oboustranný (srov. Skalička 1935a, 57n., 67).

Kromě toho se (později) Skalička snaží stanovit druhy vztahů (souvislostí) vytvářejících z jevů typ. Rozlišuje dvojí vztahy: *i m p l i k a č n í* (je-li A, je i B) a *p r o b a b i l i t n í* (je-li A, je pravděpodobně i B) a *p r o b a b i l i t n í* vztahy pak spočívají na *s t e j n o s m ě r n o s t i* resp. *i z o m o r f i s m u* (je-li zvoleno jedno řešení pro několik jevů, je pravděpodobné, že toto bude zvoleno i pro další jev stejného druhu), nebo na *k o m p e n s a c i* (jsou-li dvě řešení pro skupinu jevů, je pravděpodobné, že pro část jevů bude zvoleno jedno a pro část druhé). Kromě toho se připouští vztahy *n á h o d n o s t i* (ty je ale třeba chápat ne jako negaci vztahů, ale spíše jako zakončení graduální souvislosti jevů, přičemž mezi kvantitou jevů a touto možností je přímá úměrnost; srov. i Sgall 1986, 15n: má-li jazyk určité vlastnosti v dostatečném množství, pak je pravděpodobné, že bude mít i další takové vlastnosti). (Viz Skalička 1962b, 212; 1965c, 413n.; 1966b, 26n., 29; Popela 1985a, 47–49.) Jak ovšem upozorňuje Popela (1985a, 49), jsou implikační vztahy vlastně triviální, neboť jsou nutné, a tak z hlediska typologického popisu nezajímavé.

Otázka vztahů mezi jevy tak má dva aspekty: problém směru (pravděpodobnostní) implikace a problém druhů implikace. V prvním ohledu představuje inovaci, resp. precizaci Skaličkova pojetí (které je v tomto ohledu poněkud vágní) Sgallova formulace (srov. Sgall 1971, 81; 1975, 120n.; 1979, 8; 1986, 16; 1995, 63n.; 1999). Sgall ukazuje, že spolu spojené vlastnosti typu si nejsou nut-

ně vždy oboustranně, symetricky příznivé. Pojímá-li se pak vztah příznivosti jako *asymetrický*, je možno příslušné jevy hierarchizovat a formulovat typ (svazek vlastností) tak, že se stanoví vlastnost *dominantní*, základní, z níž se pak další vlastnosti odvozují.

Zde lze pozorovat dvojí podobnost Skaličkovy (pražské) a Hjelmslevovy teorie. 1. Jednotlivý jazyk je realizace – ovšem nikoli dílčí realizace jedné typologické třídy (jako u Hjelmsleva), nýbrž realizace skrze kombinaci vlastností několika tříd, jazykových typů. 2. Implikaci a odvozování lze zjevně přirovnat Hjelmslevově dedukci (k otázce deduktivnosti Skaličkovy typologické teorie srov. Popela 1985a, 41; 1985b, 269n.; 1988, 96, 103; Sgall 1971, 85n.; odvozování je ovšem předpovídáním s vysokým stupněm pravděpodobnosti; srov. Popela 1985a, 49; 1988, 103).

Podstatný je ale rozdíl, který je třeba hledat jinde, a to právě v tom, co se rozumí typem: zatímco pro Hjelmsleva je typ – pochopitelně – druhem jazykové stavby (záleží v kategorijských korespondencích – zkoumají se prvky a kategorie jako předpoklad kombinačních možností prvků), jde v pražské typologii o znaky a způsob jejich výstavby, tedy o to, jakým výrazovým formám se přiřazuje jaká role (srov. i Giger–Vykypěl 2001, 46, 81n.).

2.2.2. Jak známo, pražská typologie pak pracuje s pěti typy, jejichž základní vlastnosti – ve Sgallově formulaci (viz Sgall 1971, 83; 1986, 15; 1993, 274n.; 1995, 64n.; 1999, 27; jinou formulaci podal Popela 1985a, 46, viz i zde níže) – se stanovují, jak naznačeno, podle způsobu vyjádření *gramatických funkcí* (rolí) v poměru k funkcím *negramatickým*: zatímco *negramatické funkce* se vyjadřují všude stejně, totiž posloupnostmi fonémů (resp. fonologických prvků), vyjadřují se *gramatické funkce* v jednotlivých typech různě:

1. *polysyntetický typ*: pořadím posloupností fonémů vyjadřujících *negramatické funkce*;
2. *izolační typ*: stejně jako *negramatické funkce*, tedy posloupnostmi fonémů, a to v podobě samostatných slov (tedy nepřipojenými k posloupnostem vyjadřujícím *negramatické funkce*);
3. *aglutinační typ*: stejně jako *negramatické funkce*, tedy posloupnostmi fonémů, a to připojenými k posloupnostem fonémů vyjadřujícím *negramatické funkce*;
4. *flexivní typ*: obměnou posloupností fonémů vyjadřujících *negramatické funkce*, přičemž tato se děje na konci posloupností;
5. *introflexivní typ*: obměnou posloupností fonémů vyjadřujících *negramatické funkce*, přičemž tato se děje uvnitř posloupností.

Sgallova formulace má svůj předobraz ve Skaličkově tezi o *dvojí stylizaci* světa jazykem (viz Skalička 1962b, 211). Přirozené jazyky jsou úplně a významově identické, tzn. vyjadřují vše, co potřebují, a vyjadřují též svět (výstižněji lze snad užít Horálkova výrazu *funkční ekvivalence* jazyků; viz Horálek 1974, 53). Rozdily mezi nimi ale spočívají v rozdílech mezi různými »stylizacemi« tohoto vyjadřování. Rozlišují se přitom dva stupně jazykové stylizace. Prvním je vytvoření *lexika* (sestavajícího z rovnomocných elementů), které je doprovázeno *běžnou syntaxí* (implicitní, lexikální syn-

taxí; k formám syntaxe sr. Skalička 1960a a také Skalička 1960b; 1962a; 1970). Druhým stupněm je pak vytvoření morfologie jako autonomního dílčího systému, v němž se konstituovaly určitá část významové oblasti lexika a určitá část významové oblasti syntaxe; elementy náležející do morfologie pak mají význam pojmenovávací nebo syntaktický, a opakují tak první stupeň stylizace (srov. i Skalička 1959; 1962a; 1963a, 34). Nicméně právě na různosti této oblasti, tedy morfologie (gramatiky), různosti, kterou umožňuje její »nadbytečnost« (postradatelnost), se zakládá typologie jazyků (jazykových úzů). Jinými slovy, vychází se z vyjádření morfologických (gramatických) elementů v poměru k vyjádření elementů prvního stupně stylizace (které je všude stejné). (Srov. i Skalička 1963b, 41–43; 1965d, 153; 1966a, 157; 1966b, 22–24.)

POZNÁMKA: Řekněme, že Skaličkova teze má zase svůj předobraz v Mathesiusově koncepci rozboru jazyka. Ta vychází z toho, že jediné, co je společné všem lidem, jsou vyjadřovací potřeby. Proto je nejdříve třeba popsat způsob, jakým daný jazyk odpovídá na dvě základní potřeby vyjadřování, tzn. jak pojmenovává a jak pojmenované usouvztažňuje, a teprve na tomto základě je možno zkoumat seskupení výrazových (vyjadřovacích) prostředků v systém. Morfologie se pak chápe jako „nauka o seskupování jazykových prostředků podle příbuznosti formální“ (Mathesius 1936, 50), a jde tak napříč oběma základními částmi popisu jazyka, naukou o jazykovém pojmenování (onomatologii) a naukou o jazykovém usouvztažnění (syntaxi). Vychází se tedy od společných vyjadřovacích potřeb (od Skaličkovy významové identity resp. ekvivalence) a hledá se „způsob, jakým jednotlivé jazyky, každý po svém, těmto společným potřebám vyhovují“ (ib., 48), a to jednak v onomatologii a v syntaxi (v rámci prvního stupně stylizace), jednak v morfologii (v rámci druhého stupně stylizace). (Viz Mathesius 1929, 34–36; 1936, 48–50; 1942, 50–52; 1961, 13; Leška–Novák 1968; Skalička 1947–48a, 141; 1957b, 66; Sgall 1978.)

Na této tezi o dvojí stylizaci pak staví Sgall (1971, 83) svůj požadavek stanovit typologické dominanty v oblasti relativně málo determinované „by the outer world“. Tomu pak nevyhovuje „the proper (tectogrammatical) structure of sentence“ (tj. výsledek usouvztažňovacího aktu jako součásti prvního stupně stylizace), blízká »obsahu«, který je identický, ani rovina fonologická (plán výrazu), limitovaná anatomickými a akustickými podmínkami přirozeného jazyka. Základní vlastnosti (dominanty) typu tak musejí náležet „to the relation both of them, to the domain of morphemics and surface structure“; jinými slovy, musejí náležet do oblasti, v níž prvky výrazu a prvky obsahu svým spojením vytvářejí elementy »druhé stylizace«. (Srov. i Sgall 1975, 120.)

Vyvstává ovšem otázka, co se míní gramatickými funkcemi (rolami, elementy), obsaženými ve Sgallově formulaci dominant typů (v citovaných pracích se jaksi předpokládá, že obsah pojmu gramatický je jasný). Konkrétnější výpověď nacházíme na jiném místě: Sgall (1979, 8, 10) říká, že základní vlastnosti typů se týkají vyjádření vztahů mezi „vlastními významy“ tektogramatické roviny (roviny větného významu), tj. vyjádření syntaktických funkcí (jednotek) této roviny, tedy syntaktických významů Skaličkových morfologických elementů, ale zřejmě také výsledku usouvztažňovacího aktu jako součásti prvního stupně stylizace. Až od způsobu tohoto vyjádření se pak odvíjí způsob vyjádření „morfologických významů“, tedy Skaličkových morfologických elementů s onomatologickým (lexikálním) významem. To je ovšem posun ve srovnání se Skaličkovou výchozí tezí, neboť druhý stupeň »stylizace« zahrnuje elementy jak

s významem syntaktickým, tak i s významem onomatologickým. (Jinde se do dominanty zahrnují i „morphological categories“, resp. „morfologické hodnoty“ (Sgall–Hajičová–Panevová 1986, 271; Sgall 2001, 256), tj. morfologické elementy onomatologické.)

V každém případě je zjevné, že v rámci skaličkovské typologie předpokladem »druhého stupně stylizace« je první stupeň, předpokladem různosti výrazu gramatických (morfologických) elementů identita (ekvivalence) konstrukce lexematických elementů – tedy obecně předpokladem různosti stejnost (srov. Skalička 1963a; 1965d; Sgall 1979, 7; aforisticky řečeno, universálnost je protikladem a osnovou typologie, viz Skalička 1965c, 412). Významová identita (ekvivalence) jazyků pak je dána identitou záměrů komunikace (Sgall 1995, 51) neboli Mathesiusových vyjadřovacích (výrazových a sdělných) potřeb (k principům hledání a popisu významové ekvivalence viz Sgall 1978 s literaturou). (K universálnosti jako pozadí typologie srov. i Hagège 1998, 49–74.)

V souvislosti se Skaličkovou úplností a významovou identitou (funkční ekvivalencí) přirozených jazyků připomeňme Hjelmslevovu operativní definici tzv. přirozených jazyků. Tzv. přirozené jazyky (*unrestricted* nebo *pass-key languages*) jsou takové jazyky, které mohou vyjádřit vše; jimiž lze zformovat každý smysl. Tím se odlišují od ostatních jazyků (*restricted languages*), sloužících jen určitým účelům (viz Hjelmslev 1941, 115; 1943, §21; 1947, 121n.; 1973a, 101n. = 1971, 97; do širší perspektivy uvádí tuto vlastnost přirozeného jazyka Hagège 1998, 52–56.)

POZNÁMKA: Vrátime-li se ještě k otázce dominanty typu, je třeba dodat, že ovšem i u Skaličky lze najít naběhy ke stanovení takové vlastnosti („nejdůležitější“ nebo „nejzřetelnější“ vlastnost; srov. i Popela 1985a, 44n.). Hned na počátku se za takovou (implicite) považuje míra a povaha diference mezi jazykovými entitami věta – slovo – morfém – séma (srov. Skalička 1935a, zejm. 27–29, 58–62; Skalička–Sgall 1994, 335n.). K tomu se Skalička pak vrací z jiné strany tezí o zásadnosti rozdílů ve spojování autosémantických a synsémantických morfémů ve slově jako základu tzv. hyposyntaxe (srov. Skalička 1970, 3n.). V syntagmatice slov jako konstrukci ze sémantického a gramatického elementu tak lze spatřovat základ typologie, od něhož se, na principu izomorfismu, odvozují i vlastnosti formální syntaxe (jako syntagmatiky věty) a vlastnosti slovo tvorby (jako syntagmatiky pojmenování), příp. i vlastnosti fonologické kombinatoriky (jako fonematické syntagmatiky), a ovšem také vlastnosti paradigmatické (srov. Popela 1988, 102). Nicméně později se přítomnost takové výchozí vlastnosti znejasňuje (srov. např. stanovení pěti kritérií pro typologický popis in Skalička 1946, 394, nebo prostě včtyř vlastností typů, byť s deklarací vlastnosti »nejdůležitějších« in Skalička 1941; 1951; 1966a; 1974b). V souvislosti se samotným hledáním dominanty typu zmiňme ještě Hjelmslevovu tezi, že vědecký přístup spočívá ve zjednodušování pohledu na zkoumaný objekt, činícím objekt jasnějším, a ideální zjednodušení představuje stanovení jediného rysu jako klíče k celku (viz Hjelmslev 1947, 120).

2.3. Obě typologie tedy zkoumají souvislosti jevů a skupin jevů, ale obě tak činí na jiných úrovních: Hjelmslev na rovině jazykové stavby, Skalička na rovině jazykového úzu. Lze tak vyslovit podobný závěr jako výše (§1.3) pro Skaličkovu morfologii: jeho typologickou teorii je možno do prostoru daného Hjelmslevovou jazykovou teorií začlenit jako typologii jazykového úzu, tzn. jako popis podmínek a možností realizace konkrétních jazykových úzů.

Také u pražské typologické teorie ovšem nalézáme obtíž, kterou jsme konstatovali výše (§2.1) pro typologii Hjelmslevovu: nejsou předvedena zřejmá pravidla stanovování dispozic jednotlivých tříd, tedy pravidla stanovování

vlastností jednotlivých typů. To platí ve dvojnásobném ohledu: jednak při odvozování vlastností typu z jeho základní (dominantní) vlastnosti a jednak při jejich kombinaci v jazycích (srov. k tomu Giger–Vykytěl 2001, 79n. s literaturou).

A nejenže nejsou stanovena tato pravidla, ale nejsou jasně dána ani kritéria (zásady) stanovení pravidel. Za příklad může sloužit tzv. pevný slovosled. Není jasné, proč dominanta izolačního typu pravděpodobnostně implikuje pevný slovosled (srov. např. Sgall 1993, 274), když syntaktické vztahy se v izolačním typu vyjadřují samostatnými morfy (srov. i Sgallův anglický příklad *Mary moved from Chicago to Philadelphia* vs. *Mary moved to Philadelphia from Chicago*; viz Sgall 1988, 465; 1995, 72) a pevný slovosled je na jiném místě (Sgall 1979, 19, pozn. 20) v jazycích s izolační dominantou považován za rys polysyntetického typu. Autoři se tak uchylují k empirii (a indukci) implicity (srov. např. Sgall 1986, 17n.) nebo i deklarativně (srov. Skalička 1951, 10; 1962b, 212; sem ostatně směřuje i výše (§2.2.1) zmíněný Skaličkův kvantitativní aspekt jako kritérium rozlišení mezi pravděpodobnými a náhodnými vztahy). Přesto však je při formulaci vlastností typů třeba nevycházet z empirie (srov. Giger–Vykytěl 2001, 79).

Ve věci odvozování z dominant odkazuje Sgall (1999, 28; 1995, 51) na komunikační úkol jazyka a napětí mezi „potřebami“ a „možnostmi“ jako na základ vztahů pravděpodobnosti mezi vlastnostmi typů, přičemž např. jeho regularitu a ekonomii lze srovnat se Skaličkovými základy pravděpodobnostních vztahů, totiž stejnosměrností (izomorfismem) a kompensací (srov. výše §2.2.1): kompensace je výrazem jazykové ekonomie a izomorfismus výrazem systémovosti jazyka a obojí pak předpokladem přehlednosti a komunikační použitelnosti (srov. Popela 1985a, 49n.; 1988, 96). Přesto však se zdá, že tyto poukazy jsou příliš obecné, než aby na nich bylo možno stavět zásady dedukce (důsledněji se snaží těchto principů držet a jít přísnější deduktivní cestou Popela 1985a; 1988 a jinde). Kromě toho ohled na komunikační výhodnost se *ex definitione* bere v otázce kombinací vlastností typů v jazycích: v komunikační nevýhodnosti totiž spočívá základ teze o nemožnosti reálné existence typu (srov. i Popela 1985a, 40; 1988, 95; Sgall 1988; 1995, 57n.).

Co se týče prvního zmíněného aspektu stanovování vlastností typů, lze vidět, že formulace dominant jednotlivých typů ukazuje na to, že relativně nejjistější je pravděpodobnostně-implikační dedukce v rámci užších jednotek, zatímco u jednotek širších, kde je větší volnost ve výběru kombinovaných prvků, jsou typologické rysy méně zjevné, typy se projevují méně výrazně (s tím zřejmě souvisí i obtíže Skaličkovy typologie v oblasti syntaxe; k těm srov. Giger–Vykytěl 2001, 72–79, 81n.). To se shoduje i se Sgallovým požadavkem, aby dominanty jednotlivých typů náležely do oblasti, která je pouze v relativně malé míře ovlivňována mimojazykově (Sgall 1971, 83; srov. i výše §2.2.2), a tak tomu je právě při kombinacích prvků v užších jednotkách (viz výše §1.2.2). Jinak formulováno (viz Sgall 1975, 120; 1986, 23; 1995, 71), jde o to, aby vlastnosti typů odpovídaly arbitrárnosti jazykového znaku (konstituujícího jazykový úzus) a ta je zjevnější právě u užších jednotek.

Pokud jde o druhý výše zmíněný aspekt, je pravděpodobné, že obtíže s kombinacemi typologických vlastností jsou způsobeny křížením dvou postupů, de-

duktivního a induktivního. Pojetí typů jako konstruktů a jejich vlastností jako odvoditelných od vlastností základních předpokládá postup deduktivní. Záměr stanovit pravidla kombinace vlastností typů je však pojmán induktivně (jako zobecňování pozorovaných jevů, totiž kombinací typových vlastností v jednotlivých jazycích, a hledání jejich tříd a pravidel). Popela (1985a; 1988, 105) se pokusil z dominant odvozovat nejen vlastnosti typů, ale i příznivost typů k vzájemné kombinaci v jazycích: kombinace vlastností typů mají podle něho své dispozice už v konstruktech samých. To je zjevně umožněno tím, že dominanty typů se v Popelově formulaci skládají z několika vlastností, z nichž některé jsou společné více typům (srov. níže). (Vedle toho ovšem Popela (1988, 104) mluví i o zjišťování příznivých kombinací na základě zobecňování.)

POZNÁMKA: Zde budiž mimochodem řečeno, že zmíněné pojetí typů splňuje jednu ze zásad jazykové teorie, formulovanou Hjelmslevem. Jazyková teorie, aby mohla popsat nejen existující jazyky (kterých je ostatně tolik, že nelze všechny obsáhnout), ale i jazyky neznámé a možné, je podmíněná a přiměřená, neboli může být konstruována podle libovolného uvážení, ale musí být účelná. Jazykověda je tak jednou z věd, které jsou nuceny z existujícího usuzovat na možné. (Viz Hjelmslev 1943, §§5, 6; 1973a, 102 = 1971, 97n.; 1939b, 131; 1947, 138). Stejný postoj zaujímá i Skalička (1975a, 126n.), když mluví proti empirismu: jazyková teorie nemá zkoumat jen existující jazyky, ale musí také ukazovat, co je v jazykové struktuře možné a také pravděpodobné, a volba jazykových vlastností pro typologii je „zweck- und theoriegebunden“, tedy přiměřená a podmíněná (srov. i Skalička 1963b, 41; 1966b, 30; 1967a, 1838). Přiměřenost pražské typologie spočívá v tezi o universalitě rozdílů mezi lexikem a gramatikou.

Řekli jsme, že skaličkovské typy se vztahují na jazykový úzus (představují různé způsoby užití jazykových staveb, na nichž jsou zkoumané jazykové úzy dependentní). Nutno však dodat, že skutečné jazykové úzy to nejsou: mají sice znakový aspekt jazykového úzu (sestavají z vlastností, tedy možných znaků), chybí jim ale aspekt substanční: nejsou manifestovány.

Absence manifestace (substance) je důležitým atributem Hjelmslevova pojetí prajazyka a typu. Nejen že prajazyk a typ jako jazykové stavby zde nemají na sobě dependentní jazykový úzus v jeho znakovém aspektu, nemají ani opravdovou manifestaci: jejich manifestace je pouze kalkulovaná, a to tak, aby vyhovovala podmínkám komutačních vztahů mezi prvky těchto jazykových staveb; neuvažuje se tedy manifestovanost, ale manifestovatelnost prajazyka a typu. (Viz Hjelmslev 1943, 94; 1954, 38, 43, 47; 1956, 213n.; Fischer-Jørgensen 1966–67, 12.)

K tomu je pak ještě třeba poznamenat, že s touto skutečností absence manifestace zjevně souvisejí dvě jiné skutečnosti: jednak obtíže zapracování fonologické složky do Skaličkovy typologické teorie (srov. k tomu Skalička 1967b) a jednak nemožnost sémantické typologie (srov. Skalička 1965d; 1982); fonologie se týká výrazové substance, sémantika substance obsahové. V rámci pražského přístupu se to ovšem vysvětluje jednak tezí o „významové identitě“ (ekvivalenci) jazyků, totiž promluv (reflektují tíž svět a sémantiku strukturují podle týchž principů), znemožňující stavět typy na sémantice, jednak limitací fonetických možností (srov. Skalička 1963a; 1963b, 42; Sgall 1971, 83; 1975, 120; 1979, 7; 1995, 73n.; Popela 1985a, 42n.; 1988, 97–100, 103).

POZNÁMKA: V souvislosti s chyběním manifestace typu upozorníme na paralelnost v pojmání prajazyka a typu v hjelmslevovské perspektivě. Bylo řečeno, že Hjelmslevův typ je jazykovou

stavbou, zatímco Skaličkův konstrukt typu lze chápat jako konstrukt znakového aspektu úzu s absencí substančního aspektu úzu (a ta se odráží v obtížích fonologické typologie a v nemožnosti sémantické typologie), přičemž konstrukt je u minimálních znaků relativně jistější než u jednotek širších. Obdobnou situaci nacházíme u prajazyka. V Hjelmslevově pojetí prajazyk představuje jazykovou stavbu zkonstruovanou na základě korespondencí mezi prvky geneticky příbuzných jazyků (srov. k tomu Vykypěl 2000). Kromě toho však lze zčásti zkonstruovat i znakový aspekt takové stavby (prajazyka), a to aspekt týkající se minimálních znaků. To je dokonce nutné pro to, aby bylo možné se při konstrukci prajazyka dostat od korespondencí mezi výrazovými prvky (operativní definice genetické příbuznosti; srov. výše §2) k obsahovému plánu, neboť vztah mezi konkrétními výrazovými prvky a konkrétními obsahovými prvky není bezprostřední (k tomu srov. Hjelmslev 1943, 99; 1973a, 101 = 1971, 96; 1947, 152; 1948b, 35; 1954, 43; Spang-Hanssen 1963, 141, 143), a je tudíž třeba postupovat přes korespondence formantů a jejich rolí. Co zůstává nedostupné, je tak jednak podoba znaků širších než minimálních (zjevně také proto, že zde existuje větší volnost kombinací, vázaná na mimojazykový svět (srov. §1.2.2), který je v tomto případě neznám) a jednak manifestace (neznáme fonologii prajazyka ani významy »slov«); obojí lze pouze kalkulovat (srov. i Hjelmslev 1973a, 81n. = 1971, 78n.; 1936–37, 44; 1943, 86). Vidíme tedy paralelnost typu a prajazyka: v obou případech je relativně jistá jazyková stavba a znakový aspekt jazykového úzu týkající se minimálních znaků; relativně nejistá pak manifestace a jazykový úzus týkající se širších jednotek.

EXKURS: Ukázkově se můžeme pokusit o reformulaci pojmu gramatičnosti v prostoru Hjelmslevovy teorie. Tento pojem je důležitý také proto, že na něm závisí výše (§2.2.1) zmíněná Sgallova formulace základních vlastností jazykových typů. K odpovědi na otázku, co je to gramatický element, lze zřejmě těžko dojít induktivní cestou, a to nejen z obecného důvodu preference deduktivního postupu před induktivním, nýbrž také proto, že takový atribut jako gramatický nelze přiřadit ani žádné induktivně získané třídě, aniž bychom znali jeho noetickou hodnotu – ta ovšem v tomto případě neexistuje mimo jazyk (jde o element »druhé stylizace«; srov. v této souvislosti i Sgallovo zdůvodnění výběru protikladu lexikální vs. gramatický tím, že se objevuje ve většině lingvistických popisů!; viz Sgall 1971, 83; 1986, 15; 1995, 65). Bude tedy lépe postupovat deduktivně a stanovit formální definici gramatičnosti (nikoli definici reálnou). Vhodnou definici gramatického elementu (znaku) lze odvodit od Hjelmslevova pojmu *morfém*: morfém je obsahový exponent, tedy takový obsahový prvek, který vstupuje do vztahu *direkce*, tj. heterosyntagmatické dependence (vztahu dependence přesahujícího dané syntagma; viz Hjelmslev 1938, 155). Gramatické pak jsou ty znaky, do nichž vstupují morfémy.

Základní vlastnosti typů pak lze reformulovat následovně. Obsahové prvky, které nevstupují do vztahu *direkce*, se nazývají *plerémy*; obsahové prvky, které do tohoto vztahu vstupují, se nazývají *morfémy*. Obsahovým jednotkám vytvářeným těmito dvěma druhy prvků odpovídají rovněž různé způsoby jejich výrazu. Zatímco *plerémy* znají jen jeden způsob vytváření znaku, totiž pomocí posloupností výrazových prvků, mají *morfémy* tři možnosti výrazu: A. pořadím výrazových jednotek v textu; B. stejně jako *plerémy* (pomocí posloupností výrazových prvků); C. obměnou části výrazové stránky znaku, do něhož vstupuje *plerém*. Znak se tedy může vztahovat: A. jen k *plerémům* – znaky vztahující se ke *gramémům* jsou virtuální (nesegmentální); B. k *pleré-*

mům a k morfémům (odděleně) – hranice mezi znaky vztahujícími se k plerémům a znaky vztahujícími se k morfémům je vyznačena samotnou hranicí znaků; C. jak k plerémům, tak k morfémům – hranice mezi částí znaků vztahující se k plerémům a částí vztahující se k morfémům je vyznačena jinak než hranicí znaku, nebo ovšem také vyznačena není. A pak odpovídá polysyntetickému typu, B izolačnímu a aglutinačnímu a C flexivnímu a introflexivnímu.

Lze ukázat, že tato identifikace s Hjelmslevovými morfémy není libovolná. Podle Sgalla (1979, 8n.) jazykový systém představuje spojení mezi sémantickou rovinou a povrchem. Sémantická rovina je systém významů (lexikálních a morfologických) a vztahů mezi nimi. Rozlišení lexikálních a morfologických významů zjevně odpovídá jedné části zmíněných dvou stupňů »stylizace« (totiž pojmenování a vydělení určité oblasti lexikálních významů) a vztahy mezi těmito významy odpovídají aktu usouvzažnění na obou stupních »stylizace«. Této rovině je možno přisoudit vlastnosti Hjelmslevova plánu obsahu: významy jsou obsahové prvky (lexikální jsou plerémy, morfologické jsou některé druhy morfémů) a vztahy mezi nimi představují jednak některé obsahové prvky (morfémy), jednak syntagmatický aspekt obsahových prvků. Povrch pak je plán výrazu, a to manifestovaný foneticky. Jazykový systém jako spojení obsahu a výrazu je jazykový úzus a typ je způsob tohoto spojení.

Je zjevné, že toto pojetí gramatičnosti je jiné povahy než to, s nímž se pracuje, když se zavádějí stupně gramatičnosti (gramatikalizace): gramatičnost se v tomto druhém pojetí chápe graduálně a kritérium gramatičnosti se hledá ve způsobu formálního výrazu určitých vybraných obsahových jednotek (prvků). S tímto pojetím se setkáváme v různých gramatikalizačních teoriích (srov. Lehmann 1995) a specifický takový systém vytvořil také např. A. Erhart, když postuloval několik stádií směřování ke gramatičnosti *sensu stricto* (kryptogramatické ⇒ pregramatické ⇒ semigramatické ⇒ gramatické; viz Erhart 1993; srov. i Kurzovou 1995, která upozorňuje, že to, co Erhart považuje za různé stupně gramatičnosti, lze interpretovat také jako různé způsoby gramatičnosti). Toto pojetí ale má podle nás dvojí nevýhodu. První nevýhoda spočívá v tom, že jsme vlastně nuceni definovat dvakrát – jednak se musí zdůvodňovat výběr rolí (obsahových jednotek), jejichž výraz se bude sledovat (definice v obsahovém plánu), jednak se musí zdůvodňovat klasifikace způsobů výrazu těchto rolí (definice na rovině jazykového úzu), přičemž druhá definice má nutně induktivní povahu. Druhou, menší nevýhodu představuje to, že pojem stupňů gramatičnosti otevírá prostor pro hodnocení jednotlivých způsobů výrazu (srov. k tomu Hoskovec 1998, 70).

Druhé pojetí gramatických elementů nacházíme (v implicitní podobě) i u Skaličky: když kritizuje starší teorie pádů, vytýká jim mimo jiné to, že nezohledňují skutečnost, že pády jsou „útvary, který je v neustálém styku se sousedními útvary. To, co jeden jazyk vyjádří pádem, vyjádří druhý předložkou, adverbium, odvozovací předponou, číslem a. j.“ (Skalička 1950, 136). Pád je tak pojímán jako určitá výrazová forma ohraničující určité obsahové prvky (sémata), která splňuje určitá kritéria; to, co tato kritéria nesplňuje, není pád (formální prostředky

na jedné straně vyjadřují významovou jednotu a na druhé straně odlišují od příbuzných útvarů, které pády nejsou). Podle prvního pojetí gramatických elementů je ale pád určitým obsahovým prvkem, který může – je-li ovšem přítomen v obsahovém plánu dané jazykové stavby – v různých jazycích být vyjádřen různě. Sám Skalička je ostatně nucen postulovat pojem „pádové funkce“, které pak mohou být „přesunuty na předložky či jiné útvary“ (viz Skalička 1950, 137 a passim; podobně popisuje rozdíl mezi Jakobsonovým a Hjelmslevovým pojetím pádu Whitfield 1956, 674n.; srov. i Trnka 1982, 309). Toto kolísání nacházíme ostatně i jinde. V rámci popisu polysyntetického typu se zavede obecný rozdíl mezi jazykovými elementy základními a pomocnými (první nesou význam, druhé vyjadřují vztahy mezi prvními), pomocné elementy však existují jen, je-li jim přiřazen nějaký vlastní výraz, a polysyntetický typ tak pomocné elementy nemá (viz Skalička 1946, 393, 397, 405). Jinde se pak ale říká, že i polysyntetický typ má gramatiku (tedy pomocné elementy), ta je ale vyjádřena lexikálními elementy (jejich pořadím a jejich vystupováním v gramatických funkcích) (viz Skalička 1955, 16n., 18n.; srov. i Popela 1985a, 47).

Obdobné stanovisko, definující gramatičnost z hlediska formálního vyjádření rolí (např. ekvipolentní vs. privativní; formálně-segmentální vs. formálně-neselementární, tj. explicitní vs. implicitní) Skalička zaujímá i jinde (viz Skalička 1960c; 1962a, 125n.; 1965a).

Konečně dodejme ještě, že v těchto souvislostech je zřejmé, že Popelova definice základních vlastností jazykových typů (viz Popela 1985a, 46) náleží svým pojetím gramatičnosti do druhé z obou skupin. Popelovo první kritérium dělí jazykové typy na příznivé gramatickým elementům (izolační, aglutinační, flexivní a introflexivní typ) a na takové, které nejsou příznivé gramatickým elementům (polysyntetický typ). Polysyntetický typ ale není negramatický typ proto, že by neměl ve svém obsahovém plánu stejné či obdobné (gramatické) prvky jako gramatické typy (i Popela, podobně jako výše Skalička v souvislosti s pády, připouští v polysyntetickém typu určité „gramatické funkce“; Popela 1985a, 47), nýbrž proto, že tyto jednotky v polysyntetickém jazykovém typu nemají segmentální výraz. Negramatičnost se tak vztahuje na znakový aspekt jazykového úzu, na způsob výrazu určitých vybraných obsahových prvků. Toto pojetí gramatičnosti (z výše uvedených důvodů) tedy – vedle nutnosti užití tří různých kritérií dělení jazykových typů (gramatičnost, kumulace, fúze) – představuje jednu z nevýhod Popelovy formulace základních vlastností jazykových typů (tím ovšem nemá být řečeno, že Popelova formulace je zásadně horší než Sgallova: obě mají své výhody i nevýhody, o tom však na tomto místě nemůžeme blíže hovořit).

DODATEK: Pokud jde o rozlišení onomatologického a syntaktického významu morfologických prvků, lze tuto dvojí funkci identifikovat s různými druhy sémát (obsahových prvků; k nim srov. Hjelmslev 1938): pád & osoba ~ syntaktický význam; číslo & čas/vid ~ onomatologický význam; člen & modus ~ onomatologický nebo syntaktický význam; komparace & emfáze ~ onomatologický i syntaktický význam. Nutno ovšem pamatovat na jev tzv. kongruence, tj. že v různých kontextech mohou sémata s onomatologickým významem vstupovat do služeb usouvztažňování (např. číslo u adjektiva; srov. Skalička 1937b).

POZNÁMKA: V obecnější perspektivě je zjevné, že otázka vymezení gramatických elementů a jejich postavení v lingvistickém popisu i v jazykovém systému se rovná starému sporu o definici

morfologie, resp. o vymezení poměru mezi morfologií a syntaxí etc. Jak je známo, de Saussure (1922, 185–188) a v jeho stopách Hjelmslev (1938; 1939b; 1943, 25, 54, 66; Lejeune 1949, 419–429, 478) řeší obtíže s vymezením této oblasti radikálně popřením účelnosti dělení jazykového systému (resp. lingvistického popisu) na morfologii a syntax etc. a zavedením dvou jazykových (lingvistických) os, asociativní, resp. paradigmatické, a syntagmatické. Podobný odvrát od klasických popisů představuje zmíněná Mathesiusova koncepce jazykového popisu (srov. výše §2.2.2 pozn.), pracující s pojmenovávacím a usouvztažňovacím aktem. Naopak Skalička se snaží oblast morfologie ve své koncepci lingvistického popisu ponechat a nově ji definovat (srov. Skalička 1957b; 1962a a také výše §2.2.2).

3.1. Nakonec proberme otázku jazykové různosti z pohledu historického, totiž otázku jazykové různosti dané změnami (předběžně nemluvíme o vývoji, neboť pojem vývoje počítá se záměrností změn, a je tedy jen zvláštním druhem měnění). Historický pohled předpokládá, že entity, které jsou spolu spojeny vztahem změny, neexistují současně, či přesněji: nekoexistují; vztah mezi nimi je tedy druhem vztahu paradigmatického. Proto je také přijatelná výše (§2) zmíněná Hjelmslevova formální definice genetické příbuznosti. Hjelmslev ovšem – jak lze očekávat – rozlišuje dvojí druh jazykových změn: jednak změny týkající se jazykové stavby a jednak změny týkající se jazykového úzu (a to jak jeho znakového, tak i substančního aspektu); předpoklady k prvním nazývá *dispozice*, předpoklady k druhým *tendence*; oblast prvních se nazývá *metachronie*, oblast druhých *diachronie* (srov. Hjelmslev 1936–37, 41–43; 1939b, 136n.; 1973a, 127 = 1971, 121). Tato terminologie je, myslíme, volena příhodně. Výraz *diachronie* odkazuje na zakotvenost změn v čase, a to v čase historickém (změny se uskutečňují skrze čas – *dia*) a výraz *tendence* vyjadřuje směřování (*tendō*). Naopak *metachronie* evokuje vystoupení z proudu historického času (*meta*). Formální definice genetické blízkosti totiž umožňuje pojetí, které není vázáno na čas (čas tak není *definiens*, nýbrž jen *manifestans*): určitá jazyková stavba existuje v realizovatelných možnostech svého typu neustále, pouze je někdy aktuální, jindy latentní (srov. Hjelmslev 1941, 115n.). Tomu odpovídá i výraz *dispozice*: ten se totiž shoduje s označením toho, o čem byla řeč výše (§2.1), s označením předpokladů, *dispozic* typologické třídy k realizaci; změna jazykové stavby je totiž pouze jinou realizací typu. Jazyková stavba, jsouc strukturou, se *per definitionem* nemění, nýbrž je nahrazována jinou strukturou, která (ovšem) je s ní spřízněna. To znamená, že je třeba vědět, které přechody od jedné struktury k druhé jsou možné a které faktory jsou příznivé jednotlivým přechodům; jinými slovy, hledá se spřízněnost (afinita) mezi strukturami, a tedy *dispozice* ke změnám. Zde se tak *panchronie* stýká s *metachronií* nejen terminologicky, užívající výrazu *dispozice*, ale i teoreticky: pro zkoumání přechodů je třeba vědět, v čem spočívají, a k tomu slouží typologie jako klasifikace struktur. (Viz Hjelmslev 1944, 144n.; 1951, 13).

Jazyková stavba existuje na svém místě v řetězci typů jako vždy přítomná realizovatelná možnost. Při přechodu (změně) se jedna struktura stává latentní, druhá aktuální. V této perspektivě pak to, co se obvykle nazývá vznikem určitého jazyka, znamená, že jazykové stavbě se přiřadí jazykový úzus. Naopak zánik jazyka znamená, že jazyková stavba přestane mít při sobě jazykový úzus a stane se

(opět) latentní. Skutečnou změnou je přechod od jedné jazykové stavby k druhé, který *eo ipso* znamená i změnu jazykového úzu (neboť jazykový úzus je dependentní na jazykové stavbě). (Srov. Hjelmslev 1941, 116; viz také Kořínek 1942.)

POZNÁMKA: V této souvislosti pouze upozorníme na dvě příbuzné teze. Známa je Mathesiusova (1911) potenciálnost jazykových jevů (Hjelmslevova latentnost je ovšem potenciálností typu řeči, zatímco Mathesiusova potenciálnost se týká přiřazení jazykového úzu – ve znakovém i substančním aspektu – určité jazykové stavbě; pohybují se tak oba na různých úrovních transformace). Méně známé je Trostovo (1963) tvrzení, že jazyk nezaniká tím, že by se jeho struktura přesýtila cizími prvky, nýbrž spíše rozhodnutím bilingvních mluvčích hovořit (tedy užívat!) už jen jedním jazykem.

Dispozice ke změně se pak projevují existencí virtuálních systémů v rámci systémů reálných, z nichž se vybírá budoucí systém reálný (k definici virtuálního srov. Hjelmslev 1943, 36n.):

„Le choix qui est fait entre les systèmes virtuels n'est pas non plus fortuit: il est réglé par les lois dirigeant la structure générale du langage et qui posent un OPTIMUM – relatif ou absolu – vers lequel la langue est réduite à marcher.“ (Hjelmslev 1936–37, 42)

Jazyková stavba je disponovaná k tomu, aby se pohybovala v jistých směrech a ne v jiných:

„A je to právě typologie jazyka a její nauka o tom, které kategorie se navzájem hledají a podporují a které kategorie se navzájem vyhýbají nebo vylučují, jež musí dát odpověď na otázku o příčinách jazykových změn.“ (Hjelmslev 1971, 121 = 1973a, 127)

„(...) vskutku pouze jazyková typologie nám dovolí pochopit, podle kterých obecných zákonů se jazyky mění a jaké možnosti změny v sobě daný typ chová.“ (ib., 89 = 1973a, 93)

Dispozice ke změně je tak zjevně vytvářena tím, že určitý reálný systém je příliš vzdálen optimu, je „neobvyklý“ („insolite“), ať už se toto chápe jakkoli – a definice optima skutečně chybí. Nerozvedeny tak zůstaly zásady výběru z virtuálních systémů při jejich přehodnocování v systémy reálné (náčrt viz Hjelmslev 1936–37, 43nn.); to ostatně doznal i Hjelmslev sám (srov. Hjelmslev 1946, 202n.). Nicméně zdá se, že volba nového systému nemá podobu výběru z několika možností, nýbrž je spíše výběrem mezi neuskutečněním a uskutečněním jisté možnosti, příp. uskutečněním v různé míře (otázka tedy nestojí, co vybírat, nýbrž zda a nakolik měnit; srov. Hjelmslev 1936–37, 53; 1937b, 322n.). Samotná existence změny se pak – překvapivě – zdůvodňuje vnějazykově:

„Or pour qu'un système linguistique réussisse à réaliser ses dispositions inhérentes il faut que les conditions sociales lui soient favorables“ (Hjelmslev 1937b, 322; srov. i ib., 324)

„Dès le moment où le système primitif s'écroule la langue indo-européenne n'est plus une unité; en effet le système primitif ne pouvait s'écrouler qu'en conséquence du fait que la communauté linguistique fut dissolue.“ (Hjelmslev 1936–37, 53)

Jinde se dokonce zdá, že pořadí může být i obrácené, že totiž podmínky komunity mluvčích mohou být příznivé určitým dispozicím jazykové stavby:

„Le système lituanien se trouve dans un optimum relatif et dans une stabilité qui n'invite pas aux innovations. Pour qu'une transformation puisse s'accomplir il faudra une réorganisation presque complète du système plérématique et du système cénématique à la fois. Pour donner libre chemin à une transformation si vaste et si profonde il faudra des conditions sociales qui se présentent rarement dans nos communautés.“ (Hjelmslev 1936–37, 56)

Je ovšem zjevné, že tímto kladením otázek týkajících se uskutečňování (tj. realizací) dispozic a zohledňováním jazykové komunity při rozhodování o něm opouští se achronní stanovisko metachronie. Ta by měla zkoumat jen samotné dispozice jako projevy realizovatelnosti.

Teze o dispozicích jazykové stavby vysvětluje směr přechodů (změn), nikoliv samotnou jejich existenci. Zkoumáním podmínek existence změn se překračuje do jazykového úzu, a to ve dvou ohledech. Jednak se přikládá relevance intervenci vnějších faktorů. Kromě toho a především stanovuje se posloupnost jazyků; linearita, ať časová nebo prostorová, je ovšem atributem jazykového úzu, jazyková stavba obsahuje pouze závislosti (srov. výše §1.2.2; §1, pozn. II).

Na obdobný rozpor u operativní definice genetické blízkosti (viz výše §2) ukazoval z jiného úhlu Greimas (1966, 19n.). Genetická blízkost se projevuje určitými pevnými korespondencemi mezi výrazovými prvky geneticky příbuzných jazyků (systém vztahů je tak ustaven na úrovni výrazových prvků, nikoli kategorií, do nichž tyto prvky náležejí). Lze se ovšem ptát, jak jsou tyto korespondující výrazové prvky rozpoznávány: pro uznání existence korespondence se vyžaduje, aby daný výrazový prvek vstupoval do určitých syntagmatických vztahů (zaujímal určité pozice ve slabice), a to ovšem v určitém korpusu minimálních znaků, přičemž tento korpus se stanoví na základě korespondence mezi významem těchto znaků (nejde tedy o korpus všech výrazových jednotek, slabik). Při zkoumání genetické blízkosti se tedy zohledňuje jazykový úzus, a to konkrétně užití výrazových prvků zkoumaných jazykových staveb v určitých znacích, vytvořených jazykovým územ. Pojem genetické příbuznosti by tak bylo možno užít jen pro klasifikaci na úrovni jazykového úzu. Proti Greimasově názoru lze ale vznést námitku podobnou, jakou vznesla Fischer-Jørgensen (1966–67, 13–17) proti výtce zohledňování substance při popisu formy: nelze zaměňovat deskripci, postup odkrývání formy, které se děje skrze substanci, za formu samu, za ustavení formální axiomatiky (přičemž je ovšem důležité, že popis neprobíhá na základě substance, nýbrž pomocí substance; srov. Spang-Hanssen 1963, 158n.); totéž pak platí i pro hledání jazykové stavby za jazykovým územ, který je na jazykové stavbě syntagmaticky dependentní stejně jako substance na formě.

V každém případě zde lze předběžně konstatovat trojí shodu Hjelmsleva, deklarativně zkoumajícího jazykovou stavbu, se Skaličkou, zkoumajícím de facto jazykový úzus. Jednak nalézáme shodu v pojetí změny jako následku (ne účinku). Dále se – a to je důležitější – skutečností komunity mluvčích přisuzuje rozhodčí role v otázce uskutečnění změny; dispozice systému pak zřejmě představuje prostor, v němž se toto rozhodování odehrává. A konečně typologie u obou vystupuje jako věda o souvislostech a souvislosti změn předpokládají souvislosti jevů (viz níže §3.2).

3.2. Nyní tedy popišme Skaličkův přístup. Skalička problematiku jazykových změn stratifikuje (viz Skalička 1960d; 1962c). Nejdříve se rozlišují tzv. vnější a tzv. vnitřní dějiny jazyka (srov. k tomu i de Saussure 1922, 40–43). Otázky vnějších dějin jazyka (rozuměj jazykového úzu) se týkají samotné existence ja-

zyka, dějin uplatnění jazyka v lidských komunitách (toho, co způsobuje užívání nebo neužívání jazykové stavby), zatímco otázky vnitřních dějin se vztahují na podobu této existence. V rámci vnějších dějin se pak kladou otázky vztahu mezi dějinami společnosti (komunity mluvčích) a dějinami jazyka. Naproti tomu v rámci vnitřních dějin mají tyto otázky stupeň relevantnosti různý.

Změny jazyka náležející do tzv. vnitřních dějin jazyka (způsobu existence jazyka) se dále stratifikují. První distinkce spočívá v tom, že se rozlišují změny, které se dějí neustále, neustále se opakují, tedy z m ě n y o b e c n é (platné pro všechny jazyky), a změny, které se projevují jen v jednotlivých jazycích, jsouc v á z á n y n a u r č i t o u d o b u a u r č i t ý j a z y k, t e d y z m ě n y s p e c i á l n í (platné pro jednotlivé jazyky).

Pravidla platící pro změny obecné, rysy posloupností těchto změn, lze rozdělit do tří druhů: 1. stabilita jazyka (proměnlivost jazyka nikdy nepřesahuje určitý stupeň); 2. zdokonalování jazyka (konservativnost, neměnnost jazyka není úplná); 3. rovnováha výrazových prostředků (každá změna je kompensována; tyto změny jsou dvojího druhu a jsou vzájemně spojeny: redukce je vyrovnávána rozšiřováním a analogii narušuje redukce, způsobující anomálii; srov. i Skalička 1948–49). Toto rozlišení jednak odpovídá obecné stupnici teze – antiteze – syntéza, jednak a zejména se shoduje s výše (§1.1) popsanou povahou jazykového úzu, danou arbitrárností znaku: konservativnost plyne z toho, že znak je arbitrární, a tak není třeba, aby se měnil; zdokonalování z toho, že znak je arbitrární, a tak není třeba, aby zůstal neměnný. Výsledkem je pak rovnováha, tedy Mathesiusova (1932) p r u ž n á s t a b i l i t a: proměnlivost je kompensována konservativností a redukce a analogie rozšiřováním a anomálií. Na věc se lze ovšem – spolu se Skaličkou – podívat také z hlediska sémiologického (tedy nikoli z hlediska povahy jazykového znaku, nýbrž z hlediska jeho úkolu): jazyk je stálý (konservativní), protože je prostředkem dorozumění, a to vyžaduje stálost; a zároveň je proměnlivý, protože je prostředkem dorozumění, a to vyžaduje referenci o nových jevech a vztazích. Arbitrárnost znaku je tak strukturálním (vnitřním) důvodem pružné stability, sémiologický úkol je důvodem funkčním (vnějším). A rovněž rovnováha výrazových prostředků je dána úkolem jazyka, tzn. nutností zůstat prostředkem dorozumění (nebýt ani nadbytečný, tj. pokud možno redukovat, ani nepřehledný, tj. pokud možno deanomalizovat). Vidíme zde dvojí kreativitu jazykového úzu (resp. uživatelů jazykové stavby): používání pravidel (snahu nic neměnit, není-li třeba) a zavádění nových pravidel (snahu měnit, je-li třeba) (viz Skalička 1988).

Speciální změny, jak řečeno, neplatí obecně, nýbrž jsou dány určitou situací, v níž k nim dochází. Jejich výsledkem je stav, který může charakterizovat jeden jazyk proti druhým jazykům. Mezi těmito změnami je vzájemná souvislost a jsou dány celkovým strukturálním kontextem (tj. normou jazykového úzu; k pojmu normy jazykového úzu viz Hjelmslev 1942; 1954, 67). Sem je třeba umístit Skaličkovu tezi o třech stupních abstrakce k vysvětlení změny struktury (viz Skalička 1941, 40n.). První stupeň představuje vyšetření vztahů jednotlivých faktů (jevů). Druhý stupeň spočívá ve zjištění a konstataci určité typologické tendence v jazyce. Zavedení pojmu typologické tendence je umožněno tím, že

typ se považuje za nerealizovaný (nerealizovatelný) konstrukt a jednotlivé jazyky za uspořádané souhrny vlastností jednotlivých typů; to pak připouští, že jazyky s měří k určitému typu (tj. preferují vlastnosti jednoho typu na úkor jiných). V pojetí typologické tendence ovšem Skalička zaujímá obdobné stanovisko jako při popisu jednotlivých konkrétních jazyků z hlediska typologie: určitý typ hraje při jazykových změnách aktivní roli (projevující se vzdalováním od jednoho typu a přibližováním k jinému typu); vedle toho však existují (resp. mohou existovat) i jiné typologické vývojové linie. Znamená to tedy, že v konkrétním jazyce (jazykovém úzu) se vždy doplňuje více typů, a to jak v jazykové struktuře, tak při jejích změnách – konkrétní jazyk i jazykový vývoj sestávají z kombinací typologických vlastností, resp. typologických tendencí, přičemž jejich vztah je hierarchizován tak, že jeden typ, resp. jedna typologická tendence je dominantní. (Viz Skalička 1967a; 1963b, 41, 44n.) Dodejme, že zde zjevně existuje paralela s Hjelmsevem: na úrovni jazykové stavby platí, že jazyková struktura i jazyková změna mají stejná pravidla (viz výše §3.1). Rovněž Skaličkova (1958, 231n.) teze, že souvislost změn předpokládá souvislost jevů, odpovídá Hjelmsevu programu typologie citovanému výše (Hjelmseve 1971, 89, 121).

Originální (a odvážný) je Skaličkův postulát třetího stupně abstrakce, spočívající ve stanovení kauzální souvislosti mezi vývojem jazyka a vývojem literatury. „Akmé“ (vrchol) určitého typu se podle Skaličky shoduje s vrcholem literární činnosti dané jazykové komunity:

„Literatura, díváme-li se na ni z hlediska jazyka, je exponentem jazyka, jazykovou avantgardou, v ní se zkouší, co jazyk v určité své formě unese, to jest, co dovede vyjádřit. Její výtěžky se uplatňují v jazyce vůbec. Nejdalekosáhlejší experimenty se mohou přirozeně uplatňovat tam, kde se určitý typ nebo určitá kombinace dvou typů co nejvíce vypne.“ (Skalička 1941, 41)

Ke změnám daným souvislostí mezi jevy a daným typologickou tendencí (tedy ke Skaličkovu prvnímu a druhému stupni) je ještě třeba poznamenat, že změny zároveň jsou i nejsou náhodné (libovolné). Mezi jednotlivými změnami je kauzální vztah; samotná skutečnost, že ke změně došlo, resp. že došlo k takové a ne jiné změně, však z hlediska systému (normy jazykového úzu), z hlediska jazyka jako celku je náhodný, neboť jsou vždy přinejmenším dvě možnosti, tj. změna a nezměna (viz Skalička 1960d, 52–59).

Budeme-li chtít předvedená tvrzení rozvést, vidíme nejprve, že první stupeň zjevně odpovídá uvedení jevu do širších (strukturních) souvislostí, s nímž jako s nástrojem vysvětlení pracují i jiní pražští lingvisté. Např. Vachek (1968; 1983) explicitně formuloval pojem dynamiky systému, implicitně obsažený už v některých pracích starších: zjednodušeně řečeno, jde o to, že každá struktura obsahuje určité potence k svému vývoji (obdobně se vyjadřuje i Hjelmseve 1936–37, 41n.). Obtíž ale spočívá v tom, že tyto potence zjevně změnu samu nevyvolávají, nýbrž jsou pouze její podmínkou (zřetelně to formuloval už Kořínek 1942, 372n.: „Zjištěním strukturálních předpokladů jazykové změny není tato změna vysvětlena.“, a později i Komárek 1983, 46: „(...) určitý stav systému znamená pouze možnost změny systému, ale nikoli nutnost.“). Otázka po vysvětlení je vlastně suspendována a odpověď je substituována uvedením jevu do širších

(strukturních) souvislostí (srov. ještě i Trost 1958). Rovněž k druhému Skaličkovu stupni je nutno poznamenat, že i zde jde vlastně o vyšetření a stanovení vztahů několika skupin faktů (jevů) – tedy také o záměnu popisu za vysvětlení.

Smysl ve svém druhém, tedy systémovém, aspektu tak změny dostávají až na třetím stupni abstrakce: před tímto stupněm je možno podat jen popis změn a souvislostí mezi nimi, nikoli vysvětlení příčin samotného jejich výskytu. Zároveň ale lze perspektivu třetího stupně rozšířit: pod literaturu se může rozumět obecněji kultura a ještě širše »dějinná situovanost« komunity mluvčích (viz Skalička 1967a, 1828n.; 1981, 99). Tak se dostáváme do bodu, v němž se vnitřní a vnější dějiny jazyka – ovšem na novém základě – opět spojují.

Tato dějinná situovanost hraje roli, snad překvapivě, i v Hjelmslevově explikaci „realizace virtuálního systému“ a reorganizace jazykové stavby (srov. výše §3.1). Uvedení změny do širšího kontextu tak vysvětluje podobu změny, nikoli však samotnou její existenci. A to je problém Hjelmslevův i Skaličkův: oba vysvětlení v druhém bodě přesouvají mimo jazyk.

POZNÁMKA: Dodejme, že už Jakobson (1929, 95–101) připouštěl, mluvě o fonologii, že imanentní hledisko dovoluje popsat každou změnu, ale neumožňuje vysvětlit to, že nastala. Řešení je třeba hledat zkoumáním vztahu mezi fonologickou rovinou a jinými rovinami jazyka (to se podobá Skaličkovu druhému stupni abstrakce, vyšetření vztahů mezi skupinami faktů) nebo zkoumáním vztahu mezi jazykem a světem, tj. jinými systémy, zejména sociálními a geografickými (to se zase zjevně podobá Skaličkovu třetímu stupni vysvětlující abstrakce, chápanému širše jako vyšetření vztahu jazyka a kultury) (srov. i Vachek 1966, 21–26; 1999, 77–79). Skalička sám se ovšem později ke své koncepci třetího stupně vyjádřil skepticky a poznamenal, že podobnosti a rozdíly jazykových jevů se zatím nepodařilo uvést ve větší míře do souvislosti s jevy jiného druhu (srov. Skalička 1958, 227; Sgall 1979, 16).

Přijmeme-li Skaličkovu řešení třetím stupněm, je – jak řečeno – zjevné, že tak se otázka vysvětlení změny přesouvá mimo jazyk. K obdobným závěrům vedou i Vachkovy úvahy o souhře vnitřních a vnějších faktorů ve vývoji jazyka. Podle Vachky jazyk neakceptuje takové vnější zásahy, které jsou v rozporu se situací v jeho struktuře – vyhrazuje si tak jakési »právo kontroly« vůči vnějším vlivům; úloha jazyka je zde spíše regulativní (limitační a selektivní) než iniciativní. Vnější vliv (jazykový kontakt či existence prestižního kulturního jazyka; psaná podoba jazyka; »přirozenost« a ekonomie; etc.) klade požadavky a nabízí alternativy; systém jazykového úzu (norma) klade limity a vybírá alternativy. (Viz Vachek 1962; 1966, 25n.) Je ovšem třeba říci, že i sama tato kontrola, daná „potřebami jazyka“, je činitelem, který vposledku směřuje mimo jazyk: svrchanou potřebou je zachovat rovnováhu (»pružnou stabilitu«) a tou se rozumí přiměřenost jazykových prostředků cíli, jemuž mají sloužit, totiž komunikaci. Kritériem při „vnitřní kontrole“, prováděné systémem se zřetelem k zachování rovnováhy, je tak to, zda vnější vliv „neohrožuje základní úkol, tj. hladké uplatňování funkce komunikativní“ (viz Vachek 1999, 30n., 34, 39). Trnka (1943, 68 = 1982, 45) to formuloval tak, že jazyk se „snaží být vždy adekvátním prostředkem sdělným a výrazovým pro své nositele“, máje to dokonce za „vše, co lze obecně říci o vývoji“. Máme tu tak jeden z aspektů Skaličkova sémiologického problému. (Ke »kontrole« systému, prováděné dříve, než je zvolena určitá podoba synchronního uspořádání a diachronní změny, a ke komunikaci

jako základnímu úkolu srov. i Sgall 1999, 28, 32.) Kromě toho je ovšem zřejmé, že svou roli hraje také míra vnějšího vlivu.

Nicméně tento vztah mimo jazyk je zásadně pochopitelný, pamatujeme-li na arbitrární a sémiologickou povahu jazykového úzu. To otevírá prostor pro »*experiments of language*« (ve vývoji jazyka se jedná o formu vývoje), jak to formuluje Skalička, odvolává se na Coseria: při jazykové změně nejde o příčiny ve smyslu příčin eficientních (jedinou takovou příčinou je tvořitelská volnost mluvčích), ale spíše o finality (účelové motivace) (viz Skalička 1981, 104). Experimentuje se ovšem v rámci poskytnutého prostoru, tj. typologické tendence (vnější činitel *experimentuje* – „zkouší, co jazyk v určité své formě unese“ –, vnitřní činitel *limituje*, vymezuje prostor experimentu daný typologickou tendencí).

Rozsah těchto „experimentů“ je ovšem různý podle jednotlivých oblastí jazykového úzu (viz Skalička 1975b; 1978), a to v obou jeho dimensích, syntagmatické simultánní (graduální protiklad mezi „abstraktními“, gramatickými, a „konkrétními“, lexikálními znaky, tj. mezi užším a širším prostorem pro vnějškový vliv) i syntagmatické sukcesivní (míra volnosti kombinace znaků).

Dodejme, co bylo výše už naznačeno, totiž že toto finalitní pojetí změn jazykového úzu nachází paralelu v Hjelmslevově pojetí změn jazykové stavby: také zde mezi vzájemně se podmiňujícími změnami není vztah *cause – effet* (Ursache–Wirkung), nýbrž spíše *raison – conséquences* (Grund–Folge) (viz Hjelmslev 1936–37, 53 a také výše §3.1).

Shrneme-li, vidíme, že Skalička při stanovování podmínek jazykových změn rozlišuje:

1. obecný rámeček, vytvářený povahou jazykového úzu jako takového; tento rámeček je dán strukturně (arbitrárností znaku) a funkčně, sémiologicky (dorozumívacím úkolem jazykové stavby); 2. speciální rámeček, vytvářený konkrétní jazykovou stavbou; tento pak poskytuje prostor pro „experimenty jazyka“ (a pro Skaličkův třetí stupeň abstrakce, spojující literaturu, tedy kulturu, a jazyk). Toto rozlišení zjevně odpovídá Hjelmslevovu rozlišení *universálních a obecných* výpovědí o jazyce:

„1° les énoncés *universels*, c'est-à-dire valables pour toute langue, et destinés à décrire des faits qui sont (supposés) *réalisés* partout, sans aucune condition; 2° les énoncés *généraux*, c'est-à-dire valables pour toute langue d'une structure donnée, et destinés à décrire des faits qui sont (supposés) *réalisables* partout où les conditions sont les mêmes“ (Hjelmslev 1948c, 167; srov. i Hjelmslev 1939b, 131).

POZNÁMKA: Na tomto místě pouze upozorníme na širší problém, k němuž se při těchto otázkách dostáváme: záměr humanitních věd predikovat změny. Tuto ambici kritizoval, jak známo, K.R. Popper (1999): předpovídat změny struktur vytvořených lidskými komunitami je nemožné. Otázky, které by v této souvislosti bylo nutno položit a zodpovědět, jsou zjevně dvě. Je věda o jazyce humanitní vědou? A jestliže ano, mají jazykové teorie ambici předvídat změny?

EXKURS: Vrátime-li se ještě ke Skaličkovu »třetímu stupni«, k »dějinné situovanosti« jazyka, naskýtá se příležitost k obecnějšímu postizení rozdílu mezi pražskou a kodaňskou koncepcí zkoumání jazyka. Dějinnou situovanost lze při-

rovnat k Trnkově »prožívání« (internalizaci) jazyka. Toto prožívání je podle Trnky jednak předpokladem existence jazyka jako funkčního (účelného) celku, jednak je předpokladem existence změny jazyka („jazyk bez prožívání by byl jen neměnným systémem relací zbavených možností vývoje“, Trnka 1947–48, 79 = 1982, 58). A platí ovšem i naopak, že uspořádanost jazyka je předpokladem jeho používání („jazyk bez momentu hodnot logického řádu [by byl] jen kupením neanalyzovatelných projevů zvukových“; ib.). Trnkovo rozlišení jazykového systému a jeho prožívání můžeme vidět obecněji jako rozlišení dvou pohledů na jazyk: imanentního nebo transcendentního. První pohled popisuje strukturaci prvků jazyka, druhý se dívá na to, jak jazyk funguje. Oba pohledy je přitom ovšem možno (či snad i nutno) kombinovat: druhý bez prvního je nemožný, první bez druhého neúčelný (srov. i Trnku 1943, 66 = 1982, 43: „Prožívaná totalita jazyková nemůže sama o sobě existovat, ale nemůže bez ní existovat ani systém jeho ryzích logických vztahů“; podobně se vyjádřil o vztahu jazyka a myšlení Benveniste 1958, 64). Je ovšem třeba říci, že Trnka zahrnuje do jazyka oba pohledy:

„Dotkněme se v závěru otázky imanence jazykového systému. Kdyby systém mohl existovat bez prožívání, byly by popudy k dynamice takového systému nutně mimo něj. Uznáváme-li však prožívání za objektivní podmínku jeho fungování jako lidské řeči, a to jak v jeho aspektu „langue“, tak i „parole“, je imanence systému zajištěna a otázka jeho samohybnosti ujasněna. Jazykový systém myšlený monisticky jako systém vztahů, a prožívání tohoto systému v kolektivním i individuálním vědomí mluvčích spolupůsobí ke společnému úkolu, ač jsou to živly navzájem nepřibuzné.“ (Trnka 1943, 68 = 1982, 45)

Imanenci jazyka tak představuje jak jeho uspořádání, tak jeho prožívání. Naopak Hjelmslevovi je imanentním uspořádání, jazyková stavba; »prožívání«, jazykový úzus je vně. Komunikace totiž pro Hjelmsleva nejen není inherentní (nezbytnou) rolí jazyka (k tomu srov. Hjelmslev 1947, 125n. k irelevanci mluvčího a adresáta pro jazykovou stavbu), ale Hjelmslev – alespoň při východisku jazykové teorie – vůbec nestaví hypotézy o rolích jazyka. Naproti tomu pražská škola nahlíží jazyk jako nástroj komunikace (srov. i výše Skaličkův sémiologický problém a Vachkovu svrchovanou potřebu jazyka) a podle toho jej také popisuje (srov. k tomu i Ducrot 1967, zejm. 115, 121).

K Trnkově názoru na Hjelmslevovu jazykovou teorii viz Trnka (1967); i zde v zásadě hlavní námitka směřuje proti tomu, že Hjelmslev nezahrnuje do svého popisu jazykový úzus, a to konkrétně jeho znakový aspekt, včetně „hierarchizovaného uspořádání jazykových znaků v plány, z nichž nižší je realizací vyššího“ (o.c., 28; srov. i Trnka 1990, 34, 90). Připomeňme jen, že z jiné strany se zde s pražskou koncepcí shoduje Martinet (1946, 40), když, popíraje Hjelmslevovu tezi o rovnocennosti a úplné paralelnosti plánu výrazu a plánu obsahu (plán výrazu je podle Martineta prostředkem, plán obsahu cílem), zahrnuje do jazykové imanence i to, co Skalička nazývá sémiologickým problémem (srov. k tomu i Arrivé 1985, 198, pozn. 4; k potřebě pojetí jazyka širšího, než jakým je Hjelmslevova jazyková stavba, srov. i Martinetův programový text, Martinet 1949; srov. ještě Skaličku o šachu níže v §4).

4. Na začátku bylo řečeno, že Skalička Hjelslevovi vyčítal přílišné soustředění na problém jazykového útvaru na úkor problému sémiologického a problému jazykové různosti, zatímco pražský strukturní jazykozpyt zkoumá všechny tři aspekty jazyka jako rovnocenné. Ale jak jsme se pokusili ukázat, je tomu spíše tak, že Hjelslevovo dílo představuje pokus o vypracování celostní jazykové teorie, jejíž jednotlivé části jsou spjaty vzájemnými vztahy.

Obrazně to lze ukázat na slavném Saussurově přirovnání jazyka k šachu. Skalička, mluvě proti Hjelslevovu pojetí jazyka, podle něho příliš úzkému, říká: „Šachová hra – to není těch několik pravidel, kterým se snadno naučí desítiletý školák. Smysl dávají hře v šachy ona těžko zachytitelná a neustále se měnící pravidla o tom, jak třeba hrát, aby partie došla k úspěšnému cíli.“ (Skalička 1947–48a, 138; tuto Skaličkovu námitku proti Hjelslevovi přebírá i Vachek 1966, 22n.) Ale právě i taková pravidla je Hjelslev ochoten počítat k popisu hry: „K popisu užívání hry (...) by měly patřit nejen informace o tom, jak si m ů ž e m e počínat (neboť to je stavba hry), ale také o tom, jak si v daných situacích obvykle počínáme nebo jsme si dosud fakticky počínali (neboť to je užívání hry); (...).“ (Hjelslev 1971, 40n. = 1973a, 45) Důležité ovšem je, že každé užívání hry ve své rozmanitosti předpokládá stavbu hry v její stálosti – stejně jako každý jazykový úzus předpokládá jazykovou stavbu.

Východiskem Hjelslevovi tak je problém jazykového útvaru (jazykové stavby). Od něho se směřuje jednak k sémiologickému problému, tedy k otázce jazykového úzu (ta se pak rozděluje na dvě další otázky: jak se jazyková stavba užívá, tedy znakový aspekt jazykového úzu, a čím a k čemu se tak činí, tedy aspekt substanční – otázka manifestace), a jednak k problému jazykové různosti (v jeho aspektu časovém i prostorovém). Tento úkol je pochopitelně příliš rozsáhlý a v práci na něm stanul Hjelslev jen na počátku, šíře vypracovav jen zásady zkoumání problematiky útvaru. Snažili jsme se ukázat na možnosti začlenění Skaličkovy vlastní jazykové teorie (morfologie jako popisu jazykových znaků) a jeho typologie a pojetí jazykových změn (jako zkoumání jazykové různosti) do prostoru vymezeného Hjelslevem. (Podobný závěr naznačuje Whitfield (1956, 675) v konkrétním případě Jakobsonova (1936) zkoumání pádů.)

*

Za poznámky k jedné z předchozích verzí tohoto textu děkuji Markusi Gigerovi (Praha).

LITERATURA

- ARRIVÉ, M. 1985. Hjelslev lecteur de Martinet lecteur de Hjelslev. In: L. Hjelslev: *Nouveaux essais*. Ed. F. Rastier. Paris, 195–206.
- BENVENISTE, E. 1939. Nature du signe linguistique. In: Benveniste 1966, 49–55.
- BENVENISTE, E. 1958. Catégories de pensée et catégories de langue. In: Benveniste 1966, 63–74.
- BENVENISTE, E. 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Paris.
- BĚLIC, J. ET AL. (ed.) 1962. *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha.
- BLANÁR, V. 1946–48. Hjelslevova jazyková teória a otázka sémantiky. *Linguistica Slovaca* 4–6, 381–384.
- DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině*. I. Teorie odvozování. Praha.

- DOKULLI, M. 1971. Doslov překladaatele. In: Hjelmslev 1971, 134–137.
- DUCROT, O. 1967. La Commutation en glossématique et en phonologie. *Word* 23, 101–121.
- ERHART, A. 1993. *Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese*. Innsbruck. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 73.)
- FISCHER-JØRGENSEN, E. 1943. Recense Hjelmsleva 1943. In: E. Fischer-Jørgensen: *25 Years' Phonological Comments*. München 1979, 40–54. (Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik, 31.)
- FISCHER-JØRGENSEN, E. 1966–67. Form and Substance in Glossematics. *Acta linguistica Hafnien-sia* 10, 1–33.
- GIGER, M. 2000. Die Sprachtypologie als Lakain des Imperialismus. In: K. Böttger, M. Giger & B. Wiemer (ed.): *Beiträge der Europäischen slavistischen Linguistik (Polyslav) 3*. München, 97–109. (Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 8.)
- GIGER, M. 2001. Ideologische Auseinandersetzungen in der tschechoslowakischen Linguistik 1947–1955. *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte* 5, 183–212.
- GIGER, M. – VYKYPĚL, B. 2001. Die Typologie des Litauischen und des Lettischen (mit einem allgemeinen Ausblick zu den Perspektiven der Prager Typologie). *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university A* 49, 45–86.
- GREIMAS, A.J. 1966. Préface à la traduction française. In: L. Hjelmslev: *Le langage*. Paris, 7–21.
- HAGÈGE, C. 1998. *Člověk a řeč (Lingvistický příspěvek k humanitním vědám)*. Přel. M. Hanáková. Praha.
- HAVRÁNEK, B. 1949. Diskusní příspěvek. In: Lejeune 1949, 441.
- HAVRÁNEK, B. ET AL. (ed.) 1963. *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha.
- HJELMSLEV, L. 1936. Sprog og tanke. *Sprog og Kultur* 5/1, 24–33.
- HJELMSLEV, L. 1936–37. Accent, intonation, quantité. *Studi baltici* 6, 1–57. [S vyznačením originálního stránkování přetištěno in: Hjelmslev 1973b, 181–222.]
- HJELMSLEV, L. 1937a. La nature du pronom. In: Hjelmslev 1959, 192–198.
- HJELMSLEV, L. 1937b. La syllabation en slave. In: *Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу*. Београд, 315–324. [S vyznačením originálního stránkování přetištěno in: Hjelmslev 1973b, 173–180.]
- HJELMSLEV, L. 1937c. An Introduction to Linguistics. In: Hjelmslev 1959, 9–20.
- HJELMSLEV, L. 1938. Essai d'une théorie des morphèmes. In: Hjelmslev 1959, 152–164.
- HJELMSLEV, L. 1939a. La notion de rection. In: Hjelmslev 1959, 139–151.
- HJELMSLEV, L. 1939b. La structure morphologique. In: Hjelmslev 1959, 113–138.
- HJELMSLEV, L. 1939c. Le «caractère linéaire» du signifiant. In: *Vme Congrès international des linguistes. Résumés des communications*. Bruges, 25–26.
- HJELMSLEV, L. 1940–41. Recense L. Nováka: Základná jednotka gramatického systému a jazyková typologia (Sborník Maticе slovenskej 14, 1936, 3–14). *Acta linguistica* 2, 63–64.
- HJELMSLEV, L. 1941. A Causerie on Linguistic Theory. In: Hjelmslev 1973b, 101–117.
- HJELMSLEV, L. 1942. Langue et parole. In: Hjelmslev 1959, 69–81.
- HJELMSLEV, L. 1943. *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. København. [Originální stránkování vyznačeno i v českém překladu: L. Hjelmslev: *O základech teorie jazyka*. Přel. F. Čermák. Praha 1972.]
- HJELMSLEV, L. 1944. La comparaison en linguistique structurale. *Acta linguistica* 4, 144–147.
- HJELMSLEV, L. 1946. Dopis A. Martinetovi z 18.7.1945. In: Arrivé 1985, 197–206.
- HJELMSLEV, L. 1947. The Basic Structure of Language. In: Hjelmslev 1973b, 119–153.
- HJELMSLEV, L. 1948a. Linguistique structurale. In: Hjelmslev 1959, 21–26.
- HJELMSLEV, L. 1948b. Structural Analysis of Language. In: Hjelmslev 1959, 27–35.
- HJELMSLEV, L. 1948c. Le verbe et la phrase nominale. In: Hjelmslev 1959, 165–191.
- HJELMSLEV, L. 1950. Rôle structural de l'ordre des mots. In: *Grammaire et Psychologie. Numéro spécial du Journal de psychologie normale et pathologique* 43, 52–56.
- HJELMSLEV, L. 1951. Commentaires sur la vie et l'œuvre de Rasmus Rask. In: Hjelmslev 1973b, 3–16.
- HJELMSLEV, L. 1953. The Content Form of Language as a Social Factor. In: Hjelmslev 1959, 89–95.
- HJELMSLEV, L. 1954. La stratification du langage. In: Hjelmslev 1959, 36–68.

- HJELMSLEV, L. 1956. Animé et inanimé, personnel et non-personnel. In: Hjelmslev 1959, 211–249.
- HJELMSLEV, L. 1957. Pour une sémantique structurale. In: Hjelmslev 1959, 96–112.
- HJELMSLEV, L. 1958. Introduction à la discussion générale des problèmes relatifs à la phonologie des langues mortes, en l'espèce du grec et du latin. In: C. Høeg et al. (ed.): *Acta Congressus Madvigiani. Actes du Deuxième Congrès International des Études Classiques*. I. Copenhague, 101–113. [S vyznačením originálního stránkování přetištěno in: Hjelmslev 1973b, 267–278.]
- HJELMSLEV, L. 1959. *Essais linguistiques*. Copenhague. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague. 12.)
- HJELMSLEV, L. 1971. *Jazyk*. Přel. M. Dokulil. Praha.
- HJELMSLEV, L. 1973a. *Sproget*. København.
- HJELMSLEV, L. 1973b. *Essais linguistiques II*. Copenhague. (Travaux du Cercle linguistique de Copenhague. 14.)
- HORÁLEK, K. 1974. Obecně lingvistické předpoklady konfrontace. *Československá rusistika* 19, 51–55.
- HORECKÝ, J. 1949. *Fonologia latinčiny*. Bratislava. (Práce z vedeckých ústavov Slovenskej akadémie vied. 9.)
- HOSKOVEC, T. 1998. Les relations spatiales et la déclinaison des langues indo-européennes. In: P. Zima & V. Tax (ed.): *Language and Location in Space and Time*. München – Newcastle, 62–84. (LINCOM Studies in Theoretical Linguistics. 07.)
- JAKOBSON, R. 1929. *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. Prague. (Travaux du Cercle linguistique de Prague. 2.)
- JAKOBSON, R. 1936. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 6, 240–288.
- KOMÁREK, M. 1983. Ke změně /g/ > /g/ v slovanských jazycích. In: *Československá slavistika 1983. Lingvistika, historie*. Praha, 37–47.
- KOŘENSKÝ, J. 1972. Recense Hjelmsleva 1971. *Jazykovědné aktuality* 9/4, 39–40
- KOŘINEK, J. M. 1940. Obecná jazykověda v publikacích bruselského a bělehradského sjezdu. *Slovo a slovesnost* 6, 215–225.
- KOŘINEK, J. M. 1942. O jazykovém vývoji. *Časopis pro moderní filologii* 28, 371–375.
- KRÁMSKÝ, J. 1960. Recense H. Spang-Hanssen: Probability and Structural Classification in Language Description (Copenhagen 1959). *Časopis pro moderní filologii* 42, 245–248.
- KRÁMSKÝ, J. 1972–73. Recense Hjelmsleva 1971. *Cizí jazyky ve škole* 16, 331–335.
- KURZOVÁ, H. 1995. Recense Erharta 1993. *Listy filologické* 118, 141–146.
- LEHMANN, CH. 1995. *Thoughts on Grammaticalization*. München – Newcastle. (LINCOM Studies in Theoretical Linguistics. 01.)
- LEJEUNE, M. (ed.) 1949. *Actes du Sixième Congrès international des linguistes*. Paris.
- LEŠKA, O. 1964. Zur Invariantenforschung in der Sprachwissenschaft. *Travaux linguistiques de Prague* 1, 85–93.
- LEŠKA, O. – KURIMSKÝ, A. 1962. Teoretické předpoklady lingvistické konfrontace. *Československá rusistika* 7, 214–221.
- LEŠKA, O. – NOVÁK, P. 1966. Nad dílem Louise Hjelmsleva. *Slovo a slovesnost* 27, 141–143.
- LEŠKA, O. – NOVÁK, P. 1968. O chápání „jazykového pojmenování“ a „jazykového usouvztažnění“ (K Mathesiově koncepci funkční lingvistiky). *Slovo a slovesnost* 29, 1–9.
- MARTINET, A. 1946. Au sujet des *Fondements de la théorie linguistique* de Louis Hjelmslev. *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* 42/1, 19–42.
- MARTINET, A. 1949. Le double articulation linguistique. *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague* 5, 30–37.
- MATHESIUS, V. 1911. O potenciálnosti jevů jazykových. In: Mathesius 1982, 9–28.
- MATHESIUS, V. 1927. Nové proudy a směry v jazykovědném bádání. In: J. Vachek (ed.): *Z klasickeho obdobi pražské školy 1925–1945*. Praha 1972, 5–17. (Prameny české a slovenské lingvistiky, řada česká. 2.)
- MATHESIUS, V. 1929. Funkční lingvistika. In: Mathesius 1982, 29–38.
- MATHESIUS, V. 1932. O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: B. Havránek & M. Weingart (ed.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, 14–31. (Výhledy. 14.)

- MATHESIUS, V. 1936. Pokus o teorii strukturální mluvnice. *Slovo a slovesnost* 2, 47–54. [Recense Skaličky 1935a.]
- MATHESIUS, V. 1942. O soustavném rozboru gramatickém. In: Mathesius 1982, 50–59.
- MATHESIUS, V. 1961. *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*. Ed. J. Vachek. Praha.
- MATHESIUS, V. 1982. *Jazyk, kultura a slovesnost*. Ed. J. Vachek & E. Macek. Praha.
- NOVÁK, P. 1962. Svazek vybraných spisů L. Hjelmsleva. *Slovo a slovesnost* 23, 237–238.
- NOVÁK, L. 1982. Axiomatics of Semiology of Linear Structures. *Recueil linguistique de Bratislava* 6, 185–196.
- POLDAUF, I. 1962. Strukturalismus a americký deskriptivismus. In: Bělič 1962, 79–110.
- POPELA, J. 1985a. K otázce kombinace typologických vlastností v jazycích. *Bulletin ruského jazyka a literatury* 26, 37–67.
- POPELA, J. 1985b. K principům a perspektivám Skaličkovy typologie. In: S. Ondrejovič (ed.): *K principům marxistické jazykovedy*. Bratislava, 268–271.
- POPELA, J. 1988. K jazykové typologii. *Jazykovědné aktuality* 25, 95–106.
- POPPER, K. R. 1999. *Bída historicismu*. Přel. J. Odehnalová. Praha.
- PRŮCHA, J. 1964. Glossematická koncepce strukturního popisu. *Slovo a slovesnost* 25, 56–59.
- RUŽIČKA, J. 1972. Recense Hjelmsleva 1971. *Jazykovedný časopis* 23, 203–204.
- SAUSSURE, F. DE 1922. *Cours de linguistique générale*. Paris.
- SGALL, P. 1971. On the Notion »Type of Language«. *Travaux linguistiques de Prague* 4, 75–87.
- SGALL, P. 1975. Die Sprachtypologie in der klassischen und der neueren Typologie. *Linguistics* 144, 119–123.
- SGALL, P. 1978. Synchronní srovnávání jazyků a jeho sémantické východisko. *Slovo a slovesnost* 39, 25–32.
- SGALL, P. 1979. Die Sprachtypologie V. Skaličkas. In: V. Skalička: *Typologische Studien*. Ed. P. Hartmann. Braunschweig – Wiesbaden, 1–20. (Schriften zur Linguistik. 11.)
- SGALL, P. 1986. Classical Typology and Modern Linguistics. *Folia linguistica* 20, 15–28.
- SGALL, P. 1988. Natürlichkeit, Syntax und Typologie. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 41, 463–470.
- SGALL, P. 1993. Typy jazyků a jejich základní vlastnosti. *Slovo a slovesnost* 54, 271–277.
- SGALL, P. 1995. Prague School Typology. In: M. Shibatani & T. Bynon (ed.): *Approaches to Language Typology*. Oxford, 49–84.
- SGALL, P. 1999. Types of Languages and Probabilistic Implication Laws. *Travaux du Cercle linguistique de Prague, n.s.* 3, 25–34.
- SGALL, P. 2001. Ohlédnutí pražského lingvisty za dvacátým stoletím. *Slovo a slovesnost* 62, 241–257.
- SGALL, P. A KOL. 1986. *Úvod do syntaxe a sémantiky*. Praha. (Studie a práce lingvistické. 22.)
- SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. 1986. *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Praha.
- SKALIČKA, V. 1935a. *Zur ungarischen Grammatik*. Praha. (Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis. Práce z vědeckých ústavů. 34.)
- SKALIČKA, V. 1935b. Asymetrický dualismus jazykových jednotek. *Naše řeč* 19, 296–303.
- SKALIČKA, V. 1937a. Promluva jako lingvistický pojem. *Slovo a slovesnost* 3, 163–166.
- SKALIČKA, V. 1937b. Bemerkungen zur Kongruenz. *Sborník Matice slovenskej* 15, 35–38.
- SKALIČKA, V. 1938–39. O pojem morfému. *Sborník Matice slovenskej* 16–17, 4–12.
- SKALIČKA, V. 1940. O dimensích v jazyce. *Listy filologické* 67, 169–173.
- SKALIČKA, V. 1941. *Vývoj české deklinace (Studie typologická)*. Praha. (Studie Pražského lingvistického kroužku. 4.)
- SKALIČKA, V. 1946. Sur la typologie de la langue chinoise parlée. *Archiv orientální* 15, 386–412.
- SKALIČKA, V. 1946–48. Sur le rôle de la flexion interne dans la langue. *Linguistica Slovaca* 4–6, 1946–48, 13–22.
- SKALIČKA, V. 1947–48a. Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“. *Slovo a slovesnost* 10, 135–142.
- SKALIČKA, V. 1947–48b. Problém jazykové různosti. *Slovo a slovesnost* 10, 80–95.
- SKALIČKA, V. 1948. The Need for a Linguistics of *la parole*. *Recueil linguistique de Bratislava* 1, 21–38.

- SKALIČKA, V. 1948–49. O analogii a anomalii. *Slovo a slovesnost* 11, 145–162.
- SKALIČKA, V. 1950. Poznámky k theorii pádů. *Slovo a slovesnost* 12, 134–152.
- SKALIČKA, V. 1951. *Typ češtiny*. Praha. (Slovanské jazykovědné příručky. 4.)
- SKALIČKA, V. 1955. Sur les langues polysynthétiques. *Archiv orientální* 23, 10–28.
- SKALIČKA, V. 1957a. Komplexnost jazykových jednotek. *Universitas Carolina, Philologica* 3/1, 15–25.
- SKALIČKA, V. 1957b. Vztah morfologie a syntaxe. *Slovo a slovesnost* 18, 65–71.
- SKALIČKA, V. 1958. O současném stavu typologie. *Slovo a slovesnost* 19, 224–232.
- SKALIČKA, V. 1959. Über die Transposition. *Slavica Pragensia* 1, 45–52. (Acta Universitatis Carolinae 1959. Philologica-Supplementum.)
- SKALIČKA, V. 1960a. Über die besonderen Formen der Syntax. In: C. Bosák et al. (ed.): *Rusko-české studie*. Praha. 37–42. (Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze, Jazyk a literatura II.)
- SKALIČKA, V. 1960b. Syntax promluvy (enunciace). *Slovo a slovesnost* 21, 241–249.
- SKALIČKA, V. 1960c. Agrammatismus und Grammatismus. *Slavica Pragensia* 2, 3–6. (Acta Universitatis Carolinae 1960. Philologica. 2.)
- SKALIČKA, V. 1960d. *Vývoj jazyka*. Praha.
- SKALIČKA, V. 1961. Text, Kontext, Subtext. *Slavica Pragensia* 3, 73–78. (Acta Universitatis Carolinae 1961. Philologica. 3.)
- SKALIČKA, V. 1962a. Das Wesen der Morphologie und der Syntax. *Slavica Pragensia* 4, 123–127. (Acta Universitatis Carolinae 1962. Philologica. 3.)
- SKALIČKA, V. 1962b. Typologie a konfrontační lingvistika. *Československá rusistika* 7, 210–212.
- SKALIČKA, V. 1962c. Vztah vývoje jazyka k vývoji společnosti. In: Bělič 1962, 285–291.
- SKALIČKA, V. [СКАЛИЧКА, В.] 1963a. Типология и тождественность языков. In: Т. Н. Молошная (ed.): *Исследования по структурной типологии*. Москва, 32–34.
- SKALIČKA, V. 1963b. Typologie a komparatistika. In: Havránek 1963, 41–45.
- SKALIČKA, V. 1965a. Über die Bedeutung der grammatischen Elemente. *Slavica Pragensia* 7, 9–11. (Acta Universitatis Carolinae 1965. Philologica. 1.)
- SKALIČKA, V. 1965b. Die Situation und ihre Rolle in der Sprache. In: I. Jordan et al. (ed.): *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*. Bucuresti, 839–841.
- SKALIČKA, V. [СКАЛИЧКА, В.] 1965c. Типология и грамматика. *Slavia* 34, 412–414.
- SKALIČKA, V. 1965d. Wortschatz und Typologie. *African and Asian Studies* 1, 152–157.
- SKALIČKA, V. 1966a. Ein „typologisches Konstrukt“. *Travaux linguistiques de Prague* 2, 157–163.
- SKALIČKA, V. [СКАЛИЧКА, В.] 1966b. К вопросу о типологии. *Вопросы языкознания* 15/4, 22–30.
- SKALIČKA, V. 1967a. Sprachtypologie und Sprachentwicklung. In: *To Honor Roman Jakobson*. III. The Hague – Paris, 1827–1831. (Janua linguarum. Series maior. 33.)
- SKALIČKA, V. 1967b. Die phonologische Typologie. In: M. Romportl & V. Skalička (ed.): *Phonetica Pragensia*. Praha, 73–78. (Acta Universitatis Carolinae 1967. Philologica. 6.)
- SKALIČKA, V. 1970. Hyposyntax. *Slovo a slovesnost* 31, 1–6.
- SKALIČKA, V. 1973. O tzv. vnitřním modelu v jazyce. *Slovo a slovesnost* 34, 21–26.
- SKALIČKA, V. 1974a. Jazyk a společnost. *Slovo a slovesnost* 35, 85–87.
- SKALIČKA, V. 1974b. Konstrukt-orientierte Typologie. *Linguistica generalia* 1, 17–23. (Acta Universitatis Carolinae 1974. Philologica. 5.)
- SKALIČKA, V. 1975a. Recense G. Altmanna & W. Lehfeldta: Allgemeine Sprachtypologie (München 1973). *Linguistics* 144, 125–128.
- SKALIČKA, V. 1975b. Hranice sociolingvistiky. *Slovo a slovesnost* 36, 110–115.
- SKALIČKA, V. 1978. Psychika v jazyce. *Slovo a slovesnost* 39, 205–209.
- SKALIČKA, V. 1981. Das Problem der Sprachentwicklung, In: B. Schlieben-Lange (ed.): *Logos sematikos (Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu 1921–1981)*. V. Berlin – New York & Madrid, 99–104.
- SKALIČKA, V. 1982. Formalität und Semantik in der Sprachtypologie. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 35, 454–455.
- SKALIČKA, V. 1988. Energiea und Entwicklung. In: H. Thun (ed.): *Energiea und Ergon: Sprachliche Variation – Sprachgeschichte – Sprachtypologie (Studia in honorem Eugenio Coseriu)*. II/1. Tübingen, 105–107. (Tübinger Beiträge zur Linguistik. 300.)

- SKALIČKA, V. – SGALL, P. 1994. Praguian Typology of Languages. In: Ph. A. Luelsdorff (ed.): *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam – Philadelphia, 333–357. (Linguistic & Literary Studies in Eastern Europe. 41.)
- SPANG-HANSEN, H. 1963. Glossematics. In: Ch. Mohrmann, A. Sommerfelt & J. Whatmough (ed.): *Trends in European and American Linguistics 1930–1960*. Utrecht – Antwerp, 128–164.
- ŠABRŮLA, J. 1991. Struktury lineární, struktury funkční. *Časopis pro moderní filologii* 73, 76–79.
- TRNKA, B. 1943. Obecné otázky strukturálního jazykozpytu. *Slovo a slovesnost* 9, 57–68.
- TRNKA, B. 1947–48. Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. *Slovo a slovesnost* 10, 73–80.
- TRNKA, B. ET AL. [TRNKA, B. I DR.] 1957. К дискуссии по вопросам структурализма. *Вопросы языкознания* 6/3, 44–52.
- [TRNKA, B. ET AL.] 1958. Prague Structural Linguistics. *Philologica Pragensia* 1, 33–40.
- TRNKA, B. 1967. Hjelmslevova teorie jazykové analýzy. *Časopis pro moderní filologii* 49, 24–29.
- TRNKA, B. 1982. *Selected Papers in Structural Linguistics*. Ed. V. Fried. Berlin etc. (Janua linguarum. Series maior. 88.)
- TRNKA, B. 1990. *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Praha. (Acta Universitatis Carolinae 1988. Philologica. Monographia CIII.)
- TROST, P. 1958. K příčinám jazykových změn. In: A. Dostál (ed.): *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha, 75–78.
- TROST, P. 1963. Německé vlivy na slovanské jazyky. In: Havránek 1963, 29–30.
- VACHEK, J. 1937. Časové pojmy v definici fonému. *Slovo a slovesnost* 3, 59–61.
- VACHEK, J. 1941. Recense Études phonologiques dédiées à la mémoire de M. le prince N. S. Trubetzkoy (Praha 1939). *Listy filologické* 68, 413–418.
- VACHEK, J. 1962. K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému. *Slavica Pragensia* 4, 35–46. (Acta Universitatis Carolinae 1962. Philologica. 3.)
- VACHEK, J. 1966. *The Linguistic School of Prague*. Bloomington – Paris.
- VACHEK, J. 1968. O dynamickém pojetí fonologie, zvláště české. *Slovo a slovesnost* 29, 246–255.
- VACHEK, J. 1980. Glossematics and Written Language. In: D. J. van Alkemade et al. (ed.): *Linguistics studies offered to Berthe Siertsema*. Amsterdam, 307–312. (Essays in English and American Language and Linguistics. N.S. 25.)
- VACHEK, J. 1983. Remarks on the Dynamism of the System of Language. In: J. Vachek (ed.): *Praguiana: Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School*. Praha, 241–254.
- VACHEK, J. 1994. *Vzpomínky českého anglisty*. Jinočany.
- VACHEK, J. 1999. *Prolegomena k dějinám Pražské školy jazykovědné*. Jinočany.
- VYKYPĚL, B. 2000. K noetice srovnávací jazykovědy. *Jazykovědné aktuality* 37 (zvláštní číslo), 114–120.
- WHITFIELD, F.J. 1956. Linguistic Usage and Glossematic Analysis. In: M. Halle et al. (ed.): *For Roman Jakobson*. The Hague, 670–676.
- ZGUSTA, L. 1964. Recense L. Hjelmsleva: Prolegomena to a theory of language (Madison 1961) & L. Hjelmsleva a H. J. Uldalla: Outline of glossematics (Copenhagen 1957). *Archiv orientální* 32, 303–309.

SKALIČKA – HJELMSLEV (PRAGUE – COPENHAGUE)

On sait que les contacts scientifiques entre **Louis Hjelmslev** (*1899 †1965), figure dominante de l'école de linguistique structurale de Copenhague, et les représentants de l'école de Prague furent surtout polémiques. C'est à Prague que furent écrits quelques textes dont les auteurs tentèrent, dans le cadre de leur programme, de régler leurs comptes avec la théorie de Hjelmslev. Le premier, et probablement le plus important, fut l'article de **Vladimír Skalička** (*1909 †1991) *Kodaňský strukturalismus a „pražská škola“* [Le structuralisme de Copenhague et l'« école de Prague »] (Skalička 1947-48a). Skalička reprochait à Hjelmslev de s'intéresser trop à la question de la formation linguistique au détriment de la question sémiologique et de la question de la diversité des langues, tandis que la linguistique structurale de Prague menait ses recherches de façon égale sur les trois aspects de la langue. Mais nous avons voulu montrer qu'en fait le travail de Hjelmslev fut de vouloir élaborer une théorie linguistique intégrale, dont les parties sont mutuellement liées. Ainsi, partant de la question de la formation linguistique (de la l a n g u e), on s'oriente ensuite vers la question sémiologique, c'est-à-dire celle de l' u s a g e (laquelle se divise encore en deux : comment la langue est utilisée – c'est l'aspect de signe ; puis par quoi et à quoi elle œuvre ainsi – c'est l'aspect de substance, la question de manifestation), et vers la question de la diversité linguistique (dans le temps et dans l'espace). Cette tâche est bien sûr considérable, et n'ayant profondément élaboré que les principes de recherche relatifs à la formation linguistique, Hjelmslev n'en resta qu'au début de ce travail. Dans l'espace qu'il délimita ainsi, nous avons essayé de montrer que des possibilités s'offraient d'y intégrer la théorie linguistique de Skalička (la morphologie comme description des signes linguistiques), ainsi que sa typologie et sa conception des changements linguistiques (comme recherche sur la diversité des langues).

Bohumil Vykypěl
Ústav pro jazyk český AV ČR
etymologické oddělení
Veveří 97
CZ-60200 Brno
(bvykypel@iach.cz)

